

TREBALL DE FINAL DE MÀSTER

**NOVES FORMES DE GENTRIFICACIÓ:
ELS COMERÇOS ECOLÒGICS COM A INDICADOR DE
DESIGUALTAT SOCIAL. ESTUDI COMPARATIU ENTRE LA
ZONA NORD I SUD DEL BARRI DEL RAVAL EN BARCELONA.**

Autora:

Míriam Ariño Asensi

Dirigit per:

Núria Benach Rovira

Curs 2016/2017

Barcelona, Setembre 2017

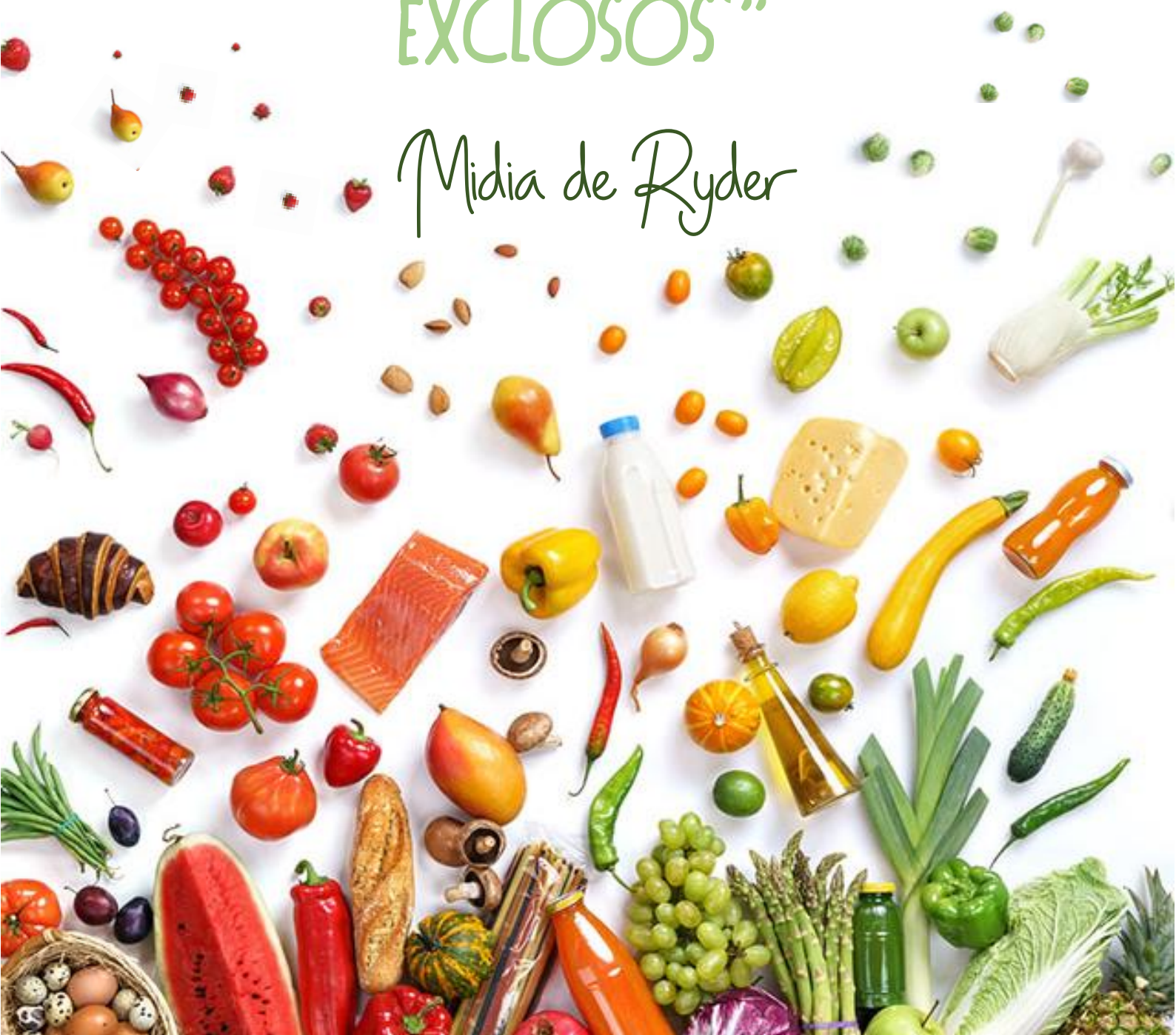
RESUM

Al barri del Raval de Barcelona cada dia és més habitual trobar als menús dels seus bars i restaurants hamburgueses *veggies* i altres àpats cuinats amb productes de proximitat. Aquesta és una tendència a l'alça que molts altres districtes, tant a Europa com als Estats Units, estan experimentant. Però, l'apertura d'estes botigues especialitzades es troba molt lligada als gustos cosmopolites de la classe mitjana i a noves formes de gentrificació. Tal és la seua importància que, recentment, s'ha encunyat en anglès un terme que fa referència als canvis sociodemogràfics i físics que un barri experimenta a partir de la instal·lació d'estos nous establiments: *supermarket greenlining*. Partint del fet que el cèntric barri barceloní del Raval ha experimentat en les últimes dues dècades importants transformacions urbanístiques que han generat processos de gentrificació; en el present treball s'estudiarà la relació existent entre la incidència d'aquestes polítiques urbanes, culturals i socials i la localització dels comerços ecològics, i així determinar si aquesta genera desigualtats socio-espacials.

Paraules clau: gentrificació, comerços ecològics, *supermarket greenlining*, gentrificació comercial, Raval, saludable

"ELS ALIMENTS DELS DIFERENTS
POBLES, CONFORMATS PER
L'HÀBITAT I PER LA NOSTRA HISTÒRIA,
S'HAN CONVERTIT EN UN
MARCADOR VIU DE LA DIFERÈNCIA,
SÍMBOL DE PERTINÈNCIA I DE SER
EXCLOSOS"

Midia de Ryder

Índex

Resum	ii
Abstract	li
1. Introducció	1
2. Objecte d'estudi i objectius	9
3. Marc teòric	10
3.1. El fenomen de la gentrificació	10
3.1.1. Abordant el concepte de gentrificació	10
3.1.2. Una breu sinopsis sobre el fenomen	12
3.1.3. Gentrificació: conflicte i desplaçament	18
3.1.3.1. Els agents gentrificadors	19
i. Entitats privades	19
ii. El govern local i les polítiques públiques	19
iii. Grups socials: les classes creatives	20
iv. Els establiments comercials	22
v. El turisme	23
3.1.3.2 Els desplaçats	24
3.1.3.3 Els conflictes	26
3.1.5. Noves expressions territorials del fenomen	27
3.2. Noves formes de gentrificació: de la gentrificació comercial al <i>supermarket greeninling</i>	28
3.2.1. La gentrificació comercial i els mercats d'abastos	29
3.2.2. Botigues de menjar saludable, <i>greenlining</i> i <i>food gentrification</i>	32
3.2.2.1. "Lo saludable", una tendència en alça	32
3.2.2.2. Analitzant els fenòmens emergents del <i>food gentrification</i> i el <i>supermarket greenlining</i>	35
3.2.3. Repercussions per a la comunitat local	39
4. Hipòtesis del treball	41
5. Metodologia	41
6. El Raval de Barcelona, un barri gentrificat	43
6.1. La transformació recent del Raval (1985 – present)	43
6.1.1. Pinzellades d'història del Raval	43
6.1.2. La reforma urbanística	48
6.1.3. Els canvis socials: vells problemes, nous veïns	55
6.1.3.1. Els immigrants extracomunitaris	57
6.1.3.2. Els altres nouvinguts	58
6.1.3.3. Els antics residents	59
6.2. Raval nord i sud: dues realitats contrastades	59
6.2.1. Raval Nord	60
6.2.2. Raval Sud	61
6.3. La transformació comercial del Raval	62
6.3.1. Dels cafès, tavernes i teatres als comerços ètnics	62
6.3.2. El nou escenari del comerç a un Raval transformat	66
7. La gentrificació comercial i el fenomen del <i>supermarket greenlining</i> al Raval	68
7.1. La gentrificació comercial als carrers del Raval: el disseny al nord i els comerços ètnics al sud	69

7.2. El fenomen del <i>supermarket greenlining</i> al barri del Raval	75
7.2.1. La ubicació dels comerços ecològics al Raval: anàlisi de nord a sud	75
7.2.1.1. Raval Nord	78
i. La Plaça dels Àngels i els seus voltants	78
ii. El Triangle de Ponent	80
iii. El Mercat de la Boqueria	82
7.2.1.2. Raval Sud	84
7.4. Les botigues ecològiques del barri del Raval com a motor d'un procés de desigualtat socio-espacial? Repercussions per a la seua comunitat local	85
8. Conclusions	88
9. Bibliografia	90
Annexes	
Annex A - Grafit sobre la gentrificació, vist als carrers de la ciutat de València	
Annex B - "Artists used to live here"	
Annex C - Evolució en el consum d'aliments saludables a Regne Unit (2011-2016)	
Annex D - Mapa del districte de Ciutat Vella, del que forma part el Raval.	
Annex E - Mapa del barri del Raval en Barcelona.	
Annex F - Pla Especial de Reforma Interior (P.E.R.I.) del 1985	
Annex G - Renda Familiar Disponible per càpita, per barris de Barcelona (2015)	
Annex H - Contrast entre carrers del Raval nord i del Raval sud.	
Annex I - Dues prostitutes al carrer de Robador, al Raval	
Annex J - Comparació de densitat de població del Raval amb Ciutat Vella i Barcelona	
Annex K - Concentració dels establiments ètnics al barri del Raval l'any 2004	
Annex L - Nivell d'estudis dels visitants al barri del Raval	
Annex M - Demanda per tipologies de compra al barri del Raval	
Annex N - Origen dels propietaris per micro-zones	
Annex O - Mapa de la Boqueria	

Índex de figures

Figura 1. Quiosc on, inicialment Isabel Rallo, venia les seues creacions.	1
Figura 2. Ninot de peluix elaborat artesanalment per Isabel.	1
Figura 3. Botiga de joguines Bubub l'any 1986.	1
Figura 4 i 5. La reconvertida botiga de joguines Bubub en una floristeria.	3
Figura 6. Portalada de l'actual botiga de verdures Bubub.	4
Figura 7. Dibuixos penjats a la botiga d'Isabel.	4
Figura 8. Carxofes i faves de collita pròpia del Prat a Bubub.	5
Figura 9. Verdures procedents d'Almeria es venen també a Bubub.	5
Figura 10. Pancarta d'una revolta contra la gentrificació.	6
Figura 11. La <i>gentry</i> .	12
Figura 12. El cuiner "justicier" que denuncia el procés de gentrificació.	16
Figura 13. <i>The Plan: the vast white ring conspiracy</i> .	17
Figura 14. Etapes breument resumides de la gentrificació, on el govern local juga un paper central.	20
Figura 15. Cartell sobre les classes creatives.	20
Figura 16. Cartell sobre la gentrificació comercial.	22
Figura 17. Grafit en Malasaña: crítica a la gentrificació i turistificació.	23
Figura 18. Població d'avançada edat asseguda en un banquet molt a prop d'un nou equipament instal·lat a un barri gentrificat.	25
Figura 19. Intervenció policial en un barri en procés de ser gentrificat a Brasil.	27
Figura 20. Mercat de Santa Caterina rehabilitat.	31
Figura 21. Botiga de productes orgànics a Apia, a la Polinèsia Francesa.	33
Figura 22. Cooperativa on venen productes saludables a Brooklyn, EUA.	33
Figura 23. Fruites i verdures ecològiques.	34
Figura 24. Kale o col rissada, aliment de moda.	35
Figura 25. Revoltats aixecant una barricada al barri del Raval.	45
Figura 26. La VI Flota a un bar del Barri Xino en Barcelona entre el 1950 i 1960.	46
Figura 27 i 28. El Barri Xino de Barcelona al 1980.	49
Figura 29. El CCCB al barri del Raval de Barcelona.	50
Figura 30. Des del C/ Hospital les restes del C/ Sant Jeroni, amb l'última casa en ple enderroc (2001).	51
Figura 31. La Rambla del Raval a l'actualitat.	51
Figura 32. El MACBA a la Plaça dels Àngels.	51
Figura 33. Deficiències estructurals a un pis del C/Robador al Raval.	52
Figura 34. Grafit contra el <i>mobbing</i> al Raval.	53

Figura 35. Comparació de l'evolució del preu de venda de la vivenda de segona ma en Barcelona,	54
Figura 36. Piràmide d'edats del barri del Raval de Barcelona, any 2017.	56
Figura 37. Evolució de la població amb estudis superiors al barri del Raval en Barcelona (1981-2016).	58
Figura 38. Un carrer multicultural del barri del Raval.	59
Figura 39. Cabaret La Criolla ubicat al Raval.	62
Figura 40. Establiment que venia "gomas y lavajes" ubicat al Raval.	63
Figura 41. Taverna Los Cuernos, ubicada al C/ Sant Oleguer.	63
Figura 42. Pensió al C/ Sant Ramon.	63
Figura 43. Origen dels comerciants ètnics per país de procedència al Raval (2004).	64
Figura 44. Fruiteria d'origen filipí al C/Joaquim Costa.	65
Figura 45. C/ de l'Hospital ple de carnisseries àrabs.	65
Figura 46 i 47. Establiments comercials alternatius, al C/ de la Unió i a l'Arc del Teatre.	67
Figura 48. Intervencions urbanístiques del Raval Cultural (2013).	69
Figura 49. Taller de disseny al C/ Sant Vicenç.	70
Figura 50 i 51. Bars de tota la vida al C/Ferlandina i al C/Riera Alta.	70
Figura 52. Carrer de l'Hospital.	72
Figura 53. Rambla del Raval amb un nou restaurant al costat d'un locutori.	72
Figura 54. Nombre de comerços ètnics per carrer al barri del Raval l'any 2004.	73
Figura 55. Nombre de botigues de nou format comercial o alternatives per carrer al barri del Raval, juliol de 2017.	74
Figura 56 i 57. Exterior i interior d'un comerç ecològic al C/Valldonzella.	74
Figura 58. Fruites i verdures de proximitat Bubub, enfront al qual s'ubica un negoci de kebabs	74
Figura 59. Nombre de comerços ecològics per carrer.	77
Figura 60 i 61. Interior de la botiga Vegan Raw Barcelona.	79
Figura 62, 63 i 64. Botigues i restaurants de productes ecològics al carrer Pintor Fortuny.	80
Figura 65. Vistes del MACBA des del C/Joaquim Costa. Les altres dues corresponen a una botiga <i>vintage</i> que incorpora productes ecològics als seus estants.	81
Figura 66 i 67. Botiga <i>vintage</i> que incorpora productes ecològics als seus estants.	81
Figura 68 i 69. Comerços ecològics al Triangle de Ponent.	81
Figura 70 i 71. Bar dins del recinte de la Boqueria.	83
Figura 72. Parada nº 55 del Mercat de la Boqueria on venen fruites i verdures de producció pròpia.	83
Figura 73. Local de lloguer de bicicletes al carrer Junta del Comerç.	85
Figura 74. Establiment de <i>kebabs saludables</i> al carrer Nou de la Rambla.	85

1. INTRODUCCIÓ

Al cor del barri del Raval en Barcelona, ubicada en el número 29 d'un dels carrers més dinàmics de tota la ciutat, el de Joaquim Costa, es troba *Bubub*; un petit comerç que, amb més de tres dècades d'història, ha sigut testimoni de la transformació del barri. Des del mostrador del seu obrador artesanal, des d'on actualment ven fruites i verdures ecològiques; la seua propietària Isabel Rallo, ha viscut la terciarització del Raval, alhora que ha lluitat, contrarellotge, per adaptar-se i sobreviure als nous patrons de consum.

L'any 1986, *Bubub* va obrir les seues portes com a botiga de joguines al barri (Figura 1); encara que Isabel ja portava diversos anys venent les seues creacions artesanals a un quiosquet ubicat al mateix carrer de Joaquim Costa (Figura 2). Ninots de peluix (Figura 3), nines fetes de drap i altres tipus de joguines dissenyades i confeccionades per la seua propietària eren ben acollides tant pels immigrants catalans i espanyols, com pels artistes, poetes, escriptors, periodistes, fotògrafs, gays i prostitutes (Lloret 2016) que convivia en aquesta època a l'anomenat administrativament Districte V –o Cinquè- de Barcelona.

Figura 1, 2 i 3. D'esquerra a dreta: Quiosc on venia inicialment Isabel les seues creacions; ninot de peluix i botiga de joguines Bubub a l'any 1986. Fotografies cedides per Rallo, 2017.

El Districte V, o popularment més conegut com Barri Xino degut a les nombroses activitats marginals que tingueren lloc a la seua atapeïda trama urbana d'edificacions modestes (Ajuntament de Barcelona 2017), esdevingué, durant gran part del segle XX, com a centre d'acollida per als nousvinguts a la ciutat i com a refugi

de gent bohèmia. A pesar de que durant els anys setanta i huitanta un terç de la seua població resident va emigrar (Arenas 2009), els autòctons que romangueren al barri vivien en relativa harmonia i normalitat amb l'ambient descarat, original i diferent que tenien en la manera de viure molts dels seus altres habitants (Lloret, 2016); a la vegada que les botigues tradicionals, com era el cas de Bubub, convivia porta amb porta amb altres activitats i negocis que ratllaven moltes vegades els límits de la legalitat (García i Hernández 2006). La multitud de teatres, bars, cabarets i cases de tolerància que estaven instal·lats al barri; les habitacions ubicades als carrers adjacents que es llogaven per hores (Lloret, 2016); juntament amb el tràfic de droga i la delinqüència, convertiren el Barri Xino en una de les zones més perilloses de Barcelona. Durant aquells anys, el Districte V patia un deteriorament urbanístic molt preocupant, posseïa un elevat grau de marginació i exclusió social, alhora que existia una forta alarma social al voltant del tema de la inseguretat ciutadana (García i Hernández 2006).

Així doncs, amb l'objectiu d'invertir la situació desfavorida que presentaven els barris més deprimits del centre de la ciutat, l'Ajuntament de Barcelona va introduir una sèrie de programes de reforma urbana: els Projectes Especials de Reforma Interior, PERI; que es consolidaren l'any 1987 baix l'impuls del responsable del districte, Joan Clos, i del conseller urbanístic, Oriol Bohigues. La idea de revitalitzar el centre i monumentalitzar la perifèria va servir, entre altres, per a convertir el Xino en el Raval, o dit d'altra manera, per a higienitzar un barri que havia sigut objecte de plans urbanístics frustrats des de mitjans del segle XIX (Gual 2013). Així doncs, i durant les següents dècades, al districte de Ciutat Vella, i més concretament a l'àrea coneguda fins aquella època com Barri Xino, "entraren les piquetes, el Xino va morir i va renéixer el Raval, el que no significa que s'eliminaren les desigualtats socials" (Gayà 2011).

La regeneració cultural del barri; la construcció d'institucions que li atorguen nous usos des dels anys noranta; juntament amb l'apertura de la Rambla del Raval – amb el consegüent desplaçament de persones que vivien en els carrers afectats per aquesta intervenció d'esponjament (Gual 2013)-, i l'arribada massiva de migrants ha generat que, sociològicament, el Raval no hagi parat d'experimentar noves transformacions des de finals del segle XX.

Amb l'augment considerable del nombre d'habitants d'origen estranger, procedents sobretot de països en vies de desenvolupament -marroquins, filipins, indis, bangladeshians i pakistanesos, eren les nacionalitats més nombroses-; el Raval va esdevenir ja al 1996, com el barri de la ciutat de Barcelona amb major nombre de població estrangera. Una població que, aprofitant el tancament de centenars d'establiments comercials durant la dècada dels huitanta, quan la població del barri havia arribat als seus mínims històrics (Ajuntament de Barcelona, 2017), va obrir multitud de comerços ètnics al districte de Ciutat Vella. Botigues de queviures, locutoris, enviaments de remeses, basars, carnisseries, minoristes i majoristes de roba, bars i restaurants són algunes de les tipologies predominants dels seus establiments (Serra 2006); els quals, tots ells, es caracteritzen per tenir reduïdes dimensions i horaris –i jornades laborals- extrallargues. La proliferació dels comerços d'aquest col·lectiu, la invasió del *made in Xina* i l'apertura dels diumenges i festius dels grans magatzems, sobretot durant les temporades de Nadal i Reis, van fer que Isabel –propietària de Bubub- gairebé tancara la seua botiga de joguines l'any 2002. Però, tal i com relata a una entrevista a *El Periódico* (2010): “Un dia de sant Ponç, que plovia a bots i barrals, vam vendre plantetes aquí ja que el meu company Joan, que es pagès, les cultivava. Als veïns els va agradar i començaren a demanar geranis, ...”. De manera que joguines Bubub no tancà, però si es va veure obligat a fer un canvi. Així es va convertir durant uns quants anys en una original floristeria que combinava les flors amb els ninots de peluix artesans (Figura 4 i 5; Rallo 2017).

Figura 4 i 5. La reconvertida botiga de joguines Bubub en una floristeria. Fotografies cedides per Rallo, 2017).

Actualment, Bubub es manté com un microcosmos al barri del Raval. L'establiment d'Isabel és una de les poques botigues d'abans (Gayà 2010) que roman al carrer de Joaquim Costa, tal i com s'aprecia al rètol amb el gosset blau que presideix l'entrada de la tenda –tallat i pintat pel seu pare que era fuster- i alguns dibuixos pintats per la pròpia Isabel, que evoquen l'essència de la botiga de joguines que fou en els seus inicis (Figura 6 i 7).

Figura 6 i 7. A l'esquerra, dibuixos penjats a la botiga d'Isabel; a la dreta, l'actual botiga de verdures Bubub. Fotografies cedides per Guillamet, 2017.

Tanmateix, els clients actuals tenen més probabilitats de trobar fruites i verdures de km 0 i ous ecològics, que ninetes fetes de drap. El renovat Bubub té una ampla secció de productes procedents de la seua collita de producció integrada: vegetals, fruites i hortalisses de temporada arriben diàriament a la botiga des dels camps que Joan, company d'Isabel, conrea (Figura 8). Aquests s'ubiquen al terme del Prat del Llobregat, a dins dels espais naturals del Delta del Llobregat i del Parc Agrari, és a dir, molt a prop de Barcelona; de manera que els productes es transporten diàriament de l'horta a la botiga ubicada al Raval, i així, eviten la necessitat de mantenir els productes en càmeres frigorífiques per conservar els aliments. Igualment, també s'abasteix de cultius de proximitat d'altres agricultors i de productes de km 0 provinents de cooperatives properes, així com subministra ous de pagès, ous ecològics i mel pura artesanal (Rallo 2017). Tot seguint la

seua filosofia de ser un comerç sostenible, conscienciat amb el medi ambient, que ofereixi productes frescs i de gran qualitat.

Figura 8. Carxofes i faves de collita pròpia del Prat a Bubub. Fotografia cedida per Guillamet, 2017.

Malgrat el canvi d'usos del comerç, de floristeria a verduleria ecològica; la remodelació estètica de la botiga, més adequada a les noves tendències; i la filosofia d'oferir productes de proximitat que contribueixin a generar una economia més sostenible; Isabel i Joan intenten mantenir preus justos i assequibles per satisfer les necessitats de tota la comunitat del Raval. Per exemple, Bubub també disposa d'un apartat amb productes que es troben fora de temporada, altres provinents de cultiu d'hivernacle del país i d'importació per poder garantir la demanda dels seus clients (Rallo 2017) que en tot moment estan informats de la procedència i època de cultiu dels seus productes (Figura 9).

Figura 9. Verdures procedents d'Almeria es venen també a Bubub. Fotografia cedida per Guillamet, 2017.

Però, tot i això, Isabel i Joan ja no estan proveint amb el seu gènere a la població extraeuropea –o ètnica- que habita en el barri. La nova tendència del mercat cap als aliments locals, orgànics i sostenibles, segueix la tradició de proveir als últims membres de la comunitat, és a dir, als nouvinguts; i que en el cas actual del Raval són majoritàriament joves, blancs, graduats universitaris, professionals i turistes (Loewen 2013).

Tal i com suggereix el recent canvi d'usos i d'imatge de Bubub, la demografia al barri del Raval en Barcelona està canviant. Malgrat continuar sent, des de la dècada dels noranta, el barri on habita el major nombre d'immigrants de tota Barcelona –on pràcticament un de cada dos residents és estranger-; més de deu anys després de l'inici de la transformació urbanística, social i comercial del districte de Ciutat Vella; el Raval presenta en termes demogràfics una tendència descendent de la població resident, una elevada taxa d'immigració, el rejuveniment de l'estructura d'edats i una població cada cop amb un nivell d'estudis més alt (Soro 2017). A més, l'informe de rendes familiars a Barcelona (2016) reflexa que, si bé l'any 2000 el Raval era un dels barris més pobres de la ciutat, a l'actualitat aquest ha fet un salt endavant significatiu en nivell de rendes. Encara que, cal precisar que hi ha fortes diferències entre la zona nord i sud del barri. Efectes socio-econòmics que se'n deriven de l'ambiciosa política, inscrita en l'anomenat "Modelo Barcelona" dels anys huitanta, i que es troben íntimament lligats amb el fenomen de la gentrificació possible que aquesta va provocar (Minassian 2014). La gentrificació designa el procés de transformació urbà pel qual la població popular resident d'un barri deteriorat i empobrit es desplaçada i, per tant, substituïda, per altra d'un major nivell adquisitiu (Figura 10).

Figura 10. Pancarta d'una revolta contra la gentrificació. Fotografia cedida per García, 2015.

Conseqüentment, amb aquesta nova tendència demogràfica, al Raval han arribat nous gustos i noves cultures alimentàries. A mesura que els consumidors canvien els seus gustos per d'altres més gourmets, elegants i orgànics, també es transformen els paisatges comercials de les ciutats. Botigues de productes ecològics, restaurants vegetarians i d'altres que ofereixen propostes saludables competeixen ara al Raval amb les fruiteries i verduleries regentades per filipins, amb els kebabs i carnisseries pakistaneses, i els forns especialitzats en pastes àrabs que abundaven al barri en un passat ben recent. Aquest nou procés de canvi o nova forma de gentrificació, encunyat per l'escriptora feminista afro-americana Mikki Kendall l'any 2014 com *food gentrification* (BCNUEJ, 2017) i que la sociòloga i geògrafa Isabelle Anguelovski (2016) posteriorment va desenvolupar i identificar com *supermarket greenlining*; enfronta als nouvinguts i les seues demandes de productes saludables i naturals, amb les classes populars residents, les quals sovint no tenen el privilegi d'accedir a aquests tipus d'aliments pels seus preus elevats.

Així doncs, partint del cas concret de Bubub i de la història de la seua propietària Isabel com a exemple d'establiment tradicional que, per tal de sobreviure als nous patrons de consum, s'ha hagut de transformar recentment en una verduleria i fruiteria de collita pròpia i de proximitat; i de l'apreciació de que el nombre de restaurants vegetarians i de comerços que venen productes vegans i d'altres etiquetats com saludables, naturals i de proximitat, que han obert les seues portes al barri del Raval en Barcelona en els darrers mesos ha augmentat considerablement; el present treball final de màster s'encarregarà d'observar la ubicació de les botigues ecològiques instal·lades al barri del Raval, i d'analitzar si aquestes segueixen un patró específic –majoritàries a la part nord o a l'eix sud-. Tanmateix, es prestarà una especial atenció en identificar qui són els clients potencials dels productes etiquetats com eco, vegans, de km 0, *healthy*, etc.; i a la història recent del barri per tal de comprendre si els programes de reforma urbana i les transformacions associades estan incidint en aquesta localització. Tot açò amb l'objectiu de poder determinar si el cèntric barri barceloní del Raval està experimentant processos relacionats amb la gentrificació comercial, els designats en anglès com *food gentrification* i *supermarket greenlining*; i establir si aquests fenòmens generen desigualtats socio-espacials.

Aquest estudi s'estructura en 9 capítols amb els seus respectius subapartats, els quals tracten aspectes rellevants de l'anàlisi.

Al capítol primer es presenta el treball a través de la introducció, En aquest apartat, a partir del cas concret d'un comerç ubicat al barri del Raval en Barcelona justifique l'elecció del tema escollit: l'anàlisi dels comerços ecològics que s'han instal·lat recentment al Raval com a indicador de desigualtat social per estar lligats a processos de gentrificació i a la població de classe mitja-alta. El capítol segon exposa els objectius, tant generals com específics, que es pretenen aconseguir a través d'aquest estudi. Al capítol tercer es proposa un marc teòric que s'encarrega d'explicar en que consisteix el fenomen de la gentrificació, d'analitzar el paper dels agents que participen en aquest procés i quines repercussions comporta sobre la comunitat local. Tanmateix, s'enumeren les múltiples formes de gentrificació que s'han desenvolupat en els darrers anys, i es presta una especial atenció a la gentrificació comercial i als fenòmens designats en anglès com *food gentrification* i *supermarket greenlining*. El capítol quart presenta la hipòtesis de treball a la que la recerca ha de respondre; i el capítol cinquè la metodologia que s'ha utilitzat per arribar a donar la resposta i les fonts que han estat usades durant el procés d'elaboració de dita investigació. En el capítol sisè es descriu l'evolució del barri del Raval en Barcelona atenent a les seues recents transformacions, tant urbanístiques, socials com comercials, i també es detallen les diferències existents entre l'àrea nord i sud del barri. Aquesta informació permetrà saber com han afectat al barri les reformes urbanes portades endavant en les últimes dècades i quina és la realitat social actual a la que s'enfronta el Raval: un nord transformat i cosmopolita, i un sud on l'essència del mite del Barri Xino encara es manté viva. Partint del nou escenari comercial que presenta el Raval, al capítol setè s'encarrega d'examinar els fenòmens de la gentrificació comercial i del *supermarket greenlining* als carrers del barri estudiat mitjançant l'anàlisi de la ubicació dels comerços ètnics, tradicionals i alternatius per una part, i més detalladament dels nous comerços i restaurants ecològics. En aquest subapartat, es diferencia entre nord i sud i s'estableixen micro-espais per obtenir resultats més concrets; així com també s'inclouen dades estadístiques i així establir si existeix correlació entre els emplaçaments escollits per aquests

negocis i el nivell de formació dels seus residents. Finalment, al capítol vuitè, s'exposen les conclusions finals i al novè la bibliografia emprada.

2. OBJECTE D'ESTUDI I OBJECTIUS

Atenent a les dues realitats contrastades entre el Raval nord i sud, l'objectiu general del present treball es centra en analitzar si la ubicació dels nous comerços ecològics instal·lats al barri del Raval segueix un patró específic, marcat principalment per la incidència que les polítiques urbanístiques, culturals i socials han tingut sobre la part nord en detriment de l'àrea sud. De tal manera que es pugui analitzar si, actualment, el barri del Raval en Barcelona està experimentant nous processos gentrificadors –*food gentrification* i *supermarket greenling*-, i en última instància, poder determinar si aquests fenòmens generen desigualtats socio-espacials. És important destacar que aquests objectius principals s'han concretat a través d'altres més específics que permetran assolir-los.

Com a objectius específics, el primer d'ells pretén establir un marc teòric per a entendre en que consisteix el procés de la gentrificació en la ciutat contemporània –causes, desenvolupament i conseqüències-; identificant les noves formes a través de les quals aquest fenomen urbà està emergint en l'actualitat, i prestant especial atenció a la gentrificació ecològica, ja que és l'element central del present treball. Per a poder comprendre aquesta nova faceta de la gentrificació, el segon objectiu tracta d'analitzar les tendències clau que segueix el sector alimentari en les grans urbs, així com d'identificar el perfil del consumidor dels productes ecològics. El tercer objectiu específic s'encarrega de descriure el barri del Raval de Barcelona, d'explicar les diferències existents entre el Raval nord i sud atenent a la incidència que el procés de gentrificació ha tingut sobre aquest emplaçament. Establint una sèrie d'indicadors, el següent objectiu es centra en realitzar un estudi comparatiu entre les dues zones contraposades identificades al barri, de manera que es pugui determinar, en última instància, si la instal·lació dels comerços ecològics al Raval està generant el fenomen del *supermarket greenlining* de part del barri; o el que és el mateix, si les botigues amb productes "eco" o saludables poden ser considerats com indicadors de desigualtat social en aquest barri cèntric de la Ciutat Comtal.

3. MARC TEÒRIC

3.1. El fenomen de la gentrificació

3.1.1. *Abordant el concepte de la gentrificació*

Durant les darreres dècades, els centres històrics de moltes ciutats europees – com és el cas del barri del Raval a Barcelona- i nord-americanes estan sent objecte d'intenses reformes de millora urbana (Sargatal 2001) les quals generen, per una part, la revitalització funcional de les seues àrees centrals i, d'altra banda, importants canvis en la composició social dels seus habitants (García 2001). Unes transformacions urbanes que, tanmateix, es troben íntimament lligades amb el cada vegada més popular fenomen de la gentrificació.

El terme gentrificació -que descriu la transformació que experimenta un barri obrer ubicat en el centre de la ciutat al convertir-se en una àrea residencial i/o comercial de classe mitjana (Lees *et al.* 2008)- fou originalment emprat en les dècades dels cinquanta i seixanta del segle passat per a descriure el procés a través del qual alguns barris obrers del centre de Londres experimentaren una revalorització, arran la compra i la remodelació de cases victorians per part de sectors de classe mitjana, provocant el desplaçament dels inquilins de classe proletària (Hernández 2015). Però, el significat d'aquest concepte ha evolucionat fins a tal punt que, avui en dia, engloba tant les tendències culturals i els cicles econòmics que estan experimentant moltes ciutats dels països desenvolupats, com les polítiques públiques que els seus governs estan portant endavant.

En el món acadèmic, la gentrificació s'ha convertit en un tema central de debat i d'investigació en moltes disciplines de les ciències socials: la geografia, la sociologia, l'urbanisme, l'antropologia, la politologia i l'economia (Lees *et al.* 2008) s'encarreguen d'analitzar les causes, el desenvolupament i les conseqüències que se'n deriven d'aquest fenomen; generant així, una basta literatura –fonamentalment anglosaxona- sobre el tema. Segons els reconeguts geògrafs Loretta Lees, Tom Slater i Elvin Wyly, al seu llibre *Gentrification* (2008), estableixen que el gran interès que suscita l'estudi de la gentrificació en les ciències socials ve donat per diverses raons: per ser un nou procés urbà que incideix en la recent reestructuració metropolitana; considerat com un fenomen mundial lligat a la globalització de l'economia, el qual conforma un desafiament per a les tradicionals

teories de la localització residencial i, representa una batalla teòrica i ideològica, entre moltes altres raons. Encara que principalment la importància del seu estudi rau en el fet de que la gentrificació, al ser un fenomen molt dinàmic, és un procés que està mutant, és a dir, expandint-se per tot el món –suburbis i àrees rurals- i adquirint noves formes –*gentrificació comercial, turització, food gentrification, gentrificació verda*, etc.-; i també, en que aquest procés netament urbà conforma un element essencial als manifestos de planificació urbana i de l'agenda pública. De manera neutra, mitjançant els discursos de la regeneració, re-naixement, revitalització o renovació urbana, els governs pretenen millorar l'economia, el teixit social i físic de les àrees centrals deteriorades (Lees *et al.* 2008).

Així doncs, la gentrificació designa la reocupació d'un espai urbà degradat per part de classes socioeconòmiques més poderoses, la qual comporta l'expulsió i exclusió dels antics residents que són més vulnerables –ja que posseeixen menys poder adquisitiu- després de que estes àrees hagin estat rehabilitades urbanística i arquitectònicament. Un desplaçament fruit de les inversions i millores que es realitzen tant en les vivendes –que són renovades o rehabilitades- com en tots els elements de l'àrea afectada, ja siguin comerços, equipaments o serveis (Annex A). De manera que es produeixen canvis en el mercat del sòl i en l'immobiliari, sent decisiu el paper que exerceixen els diferents agents del sòl: propietaris, promotors, entitats financeres, governs locals i estatals, i ocupants en règim de propietat o de lloguer. De tots ells, cal fer una menció especial al rol que juga l'administració pública ja que des de la política local, el procés de la gentrificació sol ser inclús instigat amb l'objectiu de superar una sèrie de problemàtiques inherents amb la degradació de certes àrees de la ciutat (Checa-Artasu 2010). Així, gentrificar es considerat en molts casos com a sinònim d'implementació de polítiques públiques lligades amb la gestió de l'espai urbà.

D'esta manera, es pot afirmar que el procés de gentrificació comporta la revalorització, en diferents àmbits, d'un espai urbà concret: tant immobiliària, vinculada a la propietat urbana; socio-econòmica, relacionada amb els canvis en la composició social dels seus habitants; com polític-cívica, la qual capacita i insereix en una geografia d'espais públics aquestes àrees rehabilitades, fent-les susceptibles de ser consumides per tot tipus d'usuaris (Checa-Artasu 2010). Esta revalo-

rització, si bé sembla donar solució a problemes de degradació en certes àrees urbanes, també amaga una forma d'inserció dels mecanismes del capitalisme mitjançant la transformació dels espais urbans, ja que no es tracta d'un procés harmònic sinó, més bé conflictiu, en el que subjau la idea de la distinció d'estatus i de classe social entre els vells i els nous residents (Delgadillo-Polanco 2010).

Per tant, la gentrificació ha esdevingut un concepte ambivalent: signe d'èxit per a alguns, efecte pernicios i no desitjat per a altres (Rojas 2004); i s'ha convertit en una estratègia urbana global i una expressió consumada de l'urbanisme neoliberal (Lees *et al.* 2008).

3.1.2. Una breu sinopsis del fenomen

Gentrificació, neologisme anglès encunyat per la sociòloga marxista Ruth Glass l'any 1964, a propòsit de Londres. Aquest terme en deriva del substantiu *gentry* (Figura 11), que pot traduir-se literalment com “petita noblesa” o “baixa aristocràcia”, encara que, més comunament, este fa referència a les persones de classe alta en un sentit pejoratiu i irònic. De manera que, aquesta paraula conté, per tant, un sentit crític en relació al fenomen que designa.

Figura 11. La *gentry*. Fotografia extreta de www.google.com

De forma preliminar i genèrica, el terme gentrificació descriu un procés de revalorització –econòmic i cultural- d'una àrea urbana degradada que comporta dinàmiques de desplaçament de la població i la substitució dels usos socials i econòmics preexistents (Hernández 2015).

Aquest concepte fou utilitzat per primera vegada en la dècada del 1960 per la periodista i sociòloga britànica Ruth Glass, per a comparar una vella costum de

la *gentry* -posseir un habitatge en la ciutat i mantenir una altra residència al camp- amb els processos de renovació que els sectors urbans de diversos barris obrers del centre de Londres estaven experimentant. En la seua definició, on empra un llenguatge pintoresc i especialitzat de la renovació residencial (Smith 2012), Glass ja apuntava quins eren els elements clau en el procés gentrificador al fer ressaltar l'increment de les rentes per l'elecció d'un grup social i el desplaçament dels grups de població més pobres (Hernández 2015); un procés que conduiria a un canvi radical del caràcter socio-econòmic dels districtes afectats:

“Uno tras otro, muchos barrios obreros de Londres son invadidos por la clase media-alta y baja. [...] Cuando el alquiler expiró tomaron posesión de casitas de campo y caballerizas, transformándolos en viviendas elegantes y caras. Espaciosas casas victorianas en estado de gran deterioro que se destinaron a pensiones o a alojar a múltiples familias y personas, actualmente se han restaurado. [...] En cuanto comienza el proceso de gentrificación en un barrio, cobra velocidad hasta que todos o casi todos los residentes de clase obrera son desplazados y la fisonomía social del mismo cambia por completo.” (Glass 1964:18)

En la dècada del 1970, la noció sobre el fenomen de la gentrificació fou repensada per geògrafs anglesos i nord-americans. Aquests teoritzaren sobre el concepte i designaren el procés gentrificació com una “cruïlla” en l'evolució social dels barris centrals degradats de les grans urbs, imitant als models d'ecologia urbana de l'Escola de Chicago. En aquesta època es parla, doncs, d'una “tornada al centre” de les classes altes; encara que, posteriorment es comprovarà que es tracta més bé d'una no partida al suburbi, que d'un vertader retorn (González 2016).

A finals dels anys setanta, però sobretot durant les dècades del 1980 i 1990, els debats entorn al fenomen de la gentrificació ressorgiren amb força al món acadèmic amb l'objectiu d'intentar explicar les causes i els agents que generaven aquest procés. Unes causes que, si bé actualment continuen sense ser uniformes -ja que varien segons el lloc i els agents que intervenen (Checa-Artasu 2010)-, suscitaron un debat conceptual entre els que intentaven explicar el fenomen com una conseqüència de la demanda, del canvi d'hàbits i que era explica-

ble per una renovació socio-demogràfica (Ley 1986) i aquells que entenen la gentrificació com un mecanisme on l'oferta juga un paper principal (Smith 1979).

L'any 1978, David Ley assentà les bases de la seua teoria sobre la gentrificació en una intervenció "Inner city resurgence units societal context" en la *Conferència Anual de la Associació de Geògrafs Americans*. Per a formular els seus principis -emmarcats dins la línia de l'humanisme liberal- Ley partia de l'estudi del procés de gentrificació que estava experimentant la ciutat canadenca de Vancouver.

En aquesta formulació, Ley basa la seua teoria en l'efecte de la *demanda*, atorgant importància a tres sectors clau: l'econòmic, el polític i el cultural. Sobre el sector econòmic incideix l'emergència d'una nova classe social que és producte de la transformació de la mà d'obra en la societat postindustrial. El pas d'una economia de béns a una altra basada en els serveis genera, com a conseqüència, treballs més especialitzats, qualificats i basats en les tecnologies; és el que es coneix com treballadors de *coll blanc* o actius del sector quaternari, les feines dels quals estan relacionades amb la banca, les finances o amb treballs on exerceixin tasques amb gran capacitat de decisió (Hernández 2015). Per a Ley, el sorgiment d'una nova classe mitjana, motivada per uns nous hàbits de consum i pel valor simbòlic i cultural que posseeixen les urbs; juntament amb el paper decisiu del govern –que accelera i recolza el procés de gentrificació a través de polítiques encaminades a conservar i generar cultura als centres urbans, com s'ha demostrat en diversos estudis (Hackworth i Smith 2001; Lees *et al.* 2010; Janoschka *et al.* 2013)- contribueixen al retorn de la ciutat (Hernández 2015).

Aprofitant aquestes polítiques públiques que resignifiquen el capital cultural de les àrees centrals; artistes i joves, altament qualificats i amb estils de vida més bohèmics, aprofiten la reconversió de vells barris per a adquirir o llogar una vivenda, instal·lar galeries d'art i crear festivals culturals que li atorguen valors afegits a aquests barris o zones de la ciutat. De manera que impulsen l'arribada de més població de classe mitjana que pot adquirir o gaudir de l'art (Hernández 2015). Tanmateix, amb els nous models socials –famílies monoparentals, major índex de solters i divorciats, i el desenvolupament de col·lectius com l'homosexual-, el triomf de l'individualisme, un major nivell cultural vinculat a una indústria en crei-

xement, la segmentació sistemàtica del consum i el paper decisiu del govern; generen, segons Ley, nous estils de vida. Uns estils de vida basats en la preferència de viure en el centre de les ciutats, en habitatges més menuts, amb noves pautes de consum i amb un pes específic per a l'oci. Així doncs, baix aquest cos conceptual, l'oferta segueix a la demanda dels nous habitants –gentrificadors potencials–, a causa del seu major poder econòmic, provocarà el desplaçament dels antics residents amb menors ingressos (Sargatal 2001). És important ressaltar que estes tendències no es distribueixen de manera uniforme sobre l'espai, sinó que ho fan en funció de la influència que els canvis culturals, propis de l'era postfordista, hagen exercit sobre els patrons de consum i demanda de les noves elits (Hernández 2015). De tal manera que, el paper de l'agent gentrificador recau en aquesta teoria sobre els propis individus degut a que aquests nous grups socials es concentren en l'espai urbà en base a determinades ofertes estètiques i d'oci que la ciutat central els satisfà (Rodríguez *et al.* 2001).

Per tant, en la teoria proposada per Ley, les necessitats del nou ordre cultural i social de la gentrificació simplement es satisfan, quasi de forma natural. De manera que, les crítiques a la gentrificació explicada des de la demanda, recauen principalment en que esta no té en compte ni el procés, ni l'estructura ni la forma en la que opera el mercat immobiliari sobre el sòl urbà de la ciutat; i també en que deixa relegat a un segon lloc el paper dels agents del sòl (Hernández 2015).

D'altra banda, i quasi com a resposta als plantejaments formulats per David Ley, Neil Smith –considerat un dels principals teòrics del fenomen urbà– va exposar la seua pròpia teoria en “Toward a theory of gentrification: a back to the city movement by capital, not people” en *Journal of the American Planning Association* l'any 1979 (Hernández 2015); abordant l'estudi de la gentrificació des d'una perspectiva marxista-economicista, coneguda com la “teoria de l'oferta”. Per a Smith, l'estudi del procés ha d'abordar-se des de la perspectiva de la producció perquè la construcció de l'espai urbà ve determinada per la supremacia dels agents productors –constructors, promotors, etc.- i no donada per la importància de les pautes individuals de consum, tal i com afirmava David Ley (Hernández 2015).

Amb la finalitat d'explicar el fenomen, Smith assumeix l'existència d'un cicle de

vida per a les diferents parts de la ciutat, ja siguin districtes o barris. Un cicle que és inherent a la història de la ciutat i, per tant, a la dels seus barris, els quals experimenten tant fases de creixement, de declivi, i de revitalització o de renovació (Figura 12). Dins d'aquest procés és on, precisament, es circumscriu la gentrificació (Checa-Artasu 2010): àrees urbanes o barris degradats marcats per l'estigma de la pobresa que han patit una desinversió prèvia però, la renovació o rehabilitació dels quals pot resultar molt lucrativa per a certs agents urbans.

Figura 12. El cuiner “justicier” que denuncia el procés de gentrificació. Fotografia cedida per Left Hand Rotation.

Inicialment, la gentrificació afectava als barris obrers en declivi, ubicats en zones cèntriques de la ciutat, els quals eren colonitzats o recolonitzats per classes socials mitjanes i mitjanes-altes, generant així, l'expulsió i exclusió socio-espacial dels antics residents. Per tant, per a Smith, el mecanisme central de la gentrificació és “la diferència de renda” o “*rent gap*”. Quan els barris pateixen desinversió, baixa la renda del sòl que pot extreure's, disminuint els preus de compra i lloguer d'immobles. A mesura que aquesta desinversió continua, la diferència entre la renda del sòl i la renda potencial –la que podria obtenir-se en cas de remodelació– creix fins el punt en que aquesta reinversió pot ser rentable. Encara que dita *rent gap* pot ser fruit de l'actuació del mercat (Checa-Artasu 2010), normalment les polítiques implementades pels governs locals i els mecanismes policials emprats –mobilitzacions forçades a través d'expropiacions o enderrocaments de finques que expulsen als grups marginals– seran elements fonamentals en el procés de gentrificació, en la mesura que promouen o no la desinversió i reinversió.

Smith considera aquest procés com l'avanç de la frontera urbana que s'origina a partir d'una nova lluita de classes, on els artistes exerceixen un paper primordial degut a que són els pioners que encarnen “les tropes de xoc de l'al·lització” (Smith 2001). En aquesta batalla de classes s'enfronten els *colls blancs* –gentrificadors- amb els *colls blaus* –proletaris- i té com a vencedors els integrants del sector terciari (Hernández 2015), tal i com Ley també establí. Els gentrificadors –classes mitjanes-, aliats amb les autoritats municipals i empresaris, buscaran tornar, *reprendre revenja* de la seua ciutat per a recuperar-la), generant una “reconstrucció classista del paisatge del centre urbà” (Figura 13; García 2001).

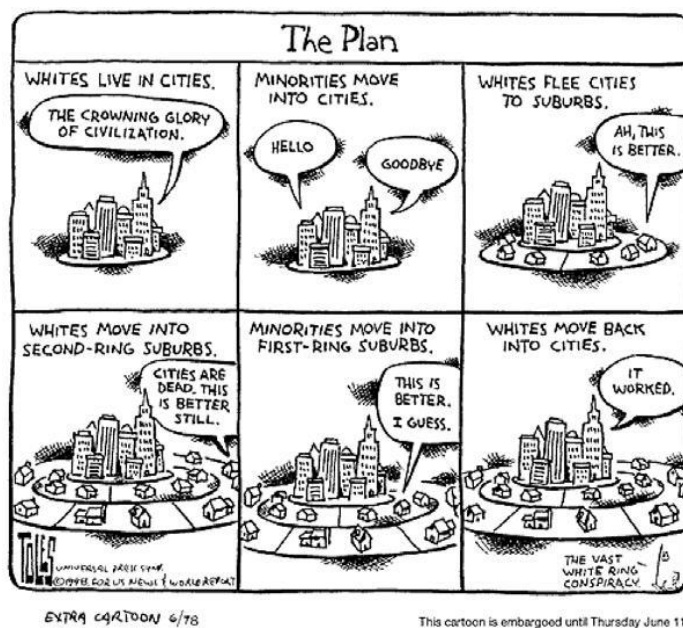

Figura 13. The Plan: the vast white ring conspiracy de Tom Toles.

Així doncs, aquests dos autors Ley i Smith, juntament amb altres investigadors, desenvoluparen un debat en el que l'oferta i la demanda eren les encarregades de generar els processos de gentrificació o, almenys, en el que eren considerats com els principals elements explicatius del fenomen. No obstant, la gran quantitat de literatura generada en els darrers 25 anys entorn a aquest concepte urbà, demostren l'amplitud geogràfica del fenomen, així com el seu caràcter plural i divers. Fets que, segons alguns acadèmics, el converteixen en un concepte caòtic i complex a nivell conceptual, però molt dinàmic atenent a la quantitat de matisos que comporta (Beauregard 1986; Van Weesep 1994). De tal manera que, malgrat el debat existent, la complexitat i diversitat de variables que poden incidir en ell; la gentrificació es considerada per molts com “one of the major ‘leading edges’ of contemporary metropolitan restructuring” (Hamnett 1991).

3.1.3. Gentrificació: conflicte i desplaçament

L'afirmació de que la gentrificació és un procés de canvi localitzable en l'espai urbà que afecta a la gent i als llocs en els que aquest fenomen es desenvolupa és difícilment discutible (Butler 2003).

La gentrificació, per tant, comporta canvis socio-espacials en les àrees urbanes; unes transformacions que, en la majoria de casos, generen conflictes urbans. De manera que, no és d'estranyar que els debats més intensos que sorgeixen respecte al fenomen de la gentrificació es centren en les conseqüències que se'n deriven de la relació existent entre l'arribada i el desplaçament tant de persones, pràctiques socials com activitats econòmiques.

Així doncs, el procés de gentrificació implica la substitució i el desplaçament de població. Una substitució que pot ser originada a partir de fenòmens demogràfics, com l'envelliment i la mortalitat o el canvi de patrons de mobilitat residencial: els antics veïns moren o marxen i arriben joves de classe mitjana (Hernández 2015). Però, cal ressaltar que, si bé aquest moviment de població pot ser resultat d'estes dinàmiques; les accions governamentals que s'articulen en el temps també n'incideixen notablement.

Per tant, són molts i molt diversos els actors que intervenen en el procés de gentrificació: s'identifiquen com a subjectes gentrificadors a propietaris, empreses, entitats financeres i l'administració pública, entre altres. Encara que, els més visibles són persones de classe mitjana que provoquen que al barri s'instal·len nous comerços per tal de satisfer les seues demandes -els quals venen productes específics que abans no es consumien en aquests enclavaments-, i que es desenvolupen noves iniciatives culturals; atraient així, l'arribada de més nousvinguts amb la intenció de viure en aquests centres urbans, o de turistes que volen consumir l'oci i cultura que ofereixen (Ardila 2015). Aquest conjunt d'actors es retroalimentarà generant contínues expulsions de població, retorns i la presència constant del capital com articulador –i activador- del fenomen.

3.1.3.1. Els agents gentrificadors

i. *Entitats privades*

Atenent a la tesi de Neil Smith, on la teoria del “*rent gap*” és el detonant per a que un territori passe de ser gentrificable –àrees urbanes habitades principalment per població amb baixos ingressos que, al ser rehabilitades o substituïdes produiran una sèrie de plusvàlues i provocaran l’expulsió dels antics residents- a gentrificat; on els propietaris, les empreses i les entitats financeres seran els principals activadors d’aquest procés, a través de tota una sèrie de mecanismes basats en estratègies de compra i venda de solars urbans (Checa-Artasu 2010).

Per exemple, aquestes ventes poden ser escalonades: s’efectua una primera compra al propietari original per a vendre’l a un operador i així successivament - generant en cada transmissió una sèrie de plusvàlues- fins que l’immoble siga rehabilitat per a convertir-lo en un habitatge a preu de mercat i així, que un individu l’adquireixi. Altra estratègia que emprenen, però de menor volum, es aquella que gira al voltant de la compra total d’edificis obsolets i deteriorats però amb un determinat valor patrimonial com palaus, cases senyorials o antigues fàbriques, que es rendibilitzaran mitjançant la venda dirigida a segments específics de població (Checa-Artasu 2010). En general, les estratègies que solen emprar aquests actors són dissenyades i planificades prèviament i atrauen la vinculació de grans empreses amb operadors immobiliaris i organismes públics.

ii. *El governs locals i les polítiques públiques*

El paper que juga el govern local dintre dels processos de gentrificació en les ciutats és doble: per una part, facilita els procediments d’aplicació de les reestructuracions urbanes per mitjà del mercat immobiliari; i, d’altra banda, funciona com un dels principals agents dinamitzadors de les zones centrals i pericentrals de les urbs a través de polítiques d’integració social. Un poder públic que, interessat en la regeneració d’un àrea urbana, incideix en la seua reconversió, ja siga incentivant la instal·lació d’infraestructures o desenvolupant estratègies de planificació (Figura 14) que seran intervingudes per un organisme públic o semi-privat, alhora que buscarà inversors privats per la zona.

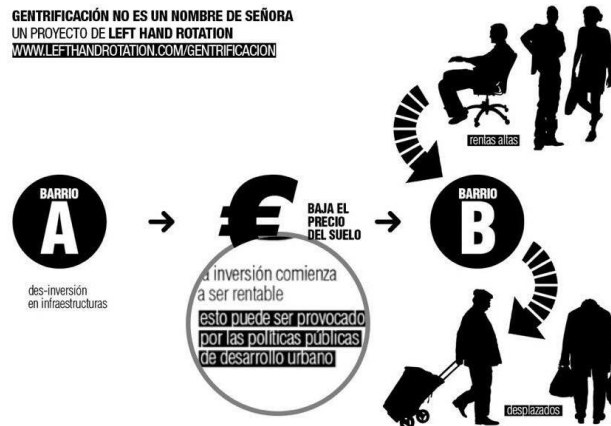

Figura 14. Etapes breument resumides de la gentrificació, on el govern local juga un paper central. Esquema cedit per *Left Hand Rotation*.

Així doncs, el planejament urbà es utilitzat com una eina que ajudarà a convertir una zona urbana degradada en gentrificada. Per exemple, als processos de gentrificació s'associen a operacions de *sventramento* en zones degradades, a l'apertura de nous vials, la creació de noves places o altres espai públics, passant pel redimensionament del parc d'habitatges existent i la millora de les seues característiques, la dotació amb infraestructures de tot tipus -ja siguin culturals, d'oci, hoteleres o educatives com museus, universitats, teatres o centres d'investigació, etc.- fins la turistització de l'espai (Checa-Artasu 2010). És per aquest motiu que, el verb gentricular es considerat en molts casos com a sinònim d'implementació de polítiques públiques, especialment amb les lligades a la gestió de l'espai urbà; sent el govern local el principal impulsor d'aquestes.

iii. Grups socials: les classes creatives

Apart de l'acció dels ens privats, que solen estar lligats al sector immobiliari, o dels poders públics, existeixen altres agents que també s'encarreguen de dinamitzar el procés de gentrificació: els ciutadans de classe mitjana.

Yuppies (*young professionals*), *BoBo* (*bourgeois bohemian*), *flaneurs* o *hipsters* (Figura 15) són alguns dels termes que la literatura anglosaxona ha utilitzat al llarg de les dècades per a referir-se als nous individus que s'instal·len en els barris

Figura 15. Cartell publicat per *Left Hand Rotation*.

gentrificats. Mitjançant aquests conceptes, els subjectes gentrificadors (Díaz 2009) són identificats sota una mateixa classe social ja que, a pesar de definir categories de persones diferents, comparteixen certes característiques socio-demogràfiques (López Gay 2008).

Atenent a la teoria del *rent gap*, Neil Smith assenyala que l'oferta d'habitatges del centre urbà està dirigida principalment a les classes mitjanes que sorgiren com a resposta dels canvis econòmics provocats pel post-fordisme, i que, per qüestions netament econòmiques viuen a les zones més cèntriques de les ciutats. Els artistes, per la seua banda, a pesar de ser un sector de classe mitjana i els pioners del procés de gentrificació en un barri, acabaran desplaçats per la pròpia dinàmica capitalista del fenomen (Hernández 2015; Annex B). D'altra banda, des de la perspectiva cultural de David Ley, es determina que la gentrificació es possible gràcies al sorgiment d'un sector de classe mitjana que es sent atret a viure en els centres urbans per factors culturals i geogràfics. Un grup format per joves amb alta instrucció escolar, salaris elevats i ideologia progressista que es dediquen al sector serveis i compten amb estils de vida cosmopolita. De manera que, en ambdós teories, les classes mitjanes són considerades com els principals dinamitzadores del fenomen de la gentrificació, exercint un paper quasi més rellevant dins del procés que els agents immobiliaris (Hernández 2015).

Però, per a l'acadèmic nord-americà Richard Florida (2009) un nou estrat social és l'encarregat d'activar aquest procés netament urbà: *les classes creatives*. Les classes creatives són tots aquells professionals vinculats a la ciència, tecnologia i l'art que, gràcies a la posició estratègica que ocupen en la cadena social i productiva, tenen la capacitat d'elegir on volen viure. Aquests, generalment, resideixen en els centres de les grans metròpolis, les quals els resulten atractives perquè compten amb clústers creatius. Uns clústers que atrauen a professionals altament qualificats que comparteixen un mateix estil de vida, patrons de consum, tolerància, diversitat cultural i activitats de lleure. Per a l'urbanisme neo-liberal, aquest nou sector social li aporta un valor econòmic afegit a les ciutats a partir de la creativitat. De manera que, molts governs i empresaris empren aquest argument per a crear ciutats creatives i convertir-les, ja no en espais per a ciuta-

dans, sinó per a creatius i consumidors i així, legitimar els processos de gentrificació que activen (Hernández 2015).

iv. *Els establiments comercials*

Com s'ha establert de forma reiterada al llarg del treball, la gentrificació és un fenomen urbà molt dinàmic sobre el qual poden incidir multitud de variables. Apart dels subjectes gentrificadors abans esmentats -ciutadans de classe mitjana, administracions públiques i empreses privades-, els nous comerços instal·lats també participen en el procés de gentrificació.

Amb l'arribada d'una nova població d'ingressos mitjans i alts, amb uns hàbits de consum diferents als dels antics residents, al barri en procés de gentrificació es genera una nova demanda de serveis que provoca, com a conseqüència, canvis en el paisatge comercial. Els nouvinguts de classe mitjana –les classes creatives– caracteritzen per presentar uns patrons de consum molt marcats, demandant productes etiquetats com *gourmet*, ecològics o naturals, entre altres. Aquest és doncs, un sector social il·lustrat amb un estil de vida diferent que vol mostrar la distinció (Bourdieu 1988) a través del consum. Però, l'arribada dels nouvinguts no és l'únic factor que influeix en la transformació del paisatge comercial: la fi de la Llei d'Arrendaments Urbans (LAU) –que no posa fre a la pressió immobiliària–, l'envelliment i la jubilació dels que regenten els establiments tradicionals i la negativa dels seus descendents a continuar amb el negoci familiar, juntament amb els nous patrons de consum, estan provocant que determinats comerços –com els *de tota la vida*– estiguin desapareixent; inclús a dintre dels mercats públics (Ardila 2015).

De manera que, la lluita de classes que comporta la gentrificació no es lliura únicament al lloc de treball, sinó que s'estén als llocs de consum col·lectiu; provocant l'aparició d'una nova forma de gentrificació: la gentrificació comercial (Figura 16).

Figura 16. Cartell que mostra com els antics residents ja no poden comprar als establiments de tota la vida al seu barri gentrificat. Dissenyat per *Left Hand Rotation*.

v. *El turisme*

Una vegada s'han instal·lat les classes creatives, la següent fase del procés de la gentrificació –i paral·lela a la gentrificació comercial- és la *turistització*.

Un barri gentrificat resulta igual d'atractiu per a les classes mitjanes com per als turistes ja que, suposadament, són la conjunció perfecta entre oci, cultura i patrimoni (Ardila 2015). La conversió del barri gentrificat en un emplaçament atractiu genera un cicle especulatiu en el que la indústria del turisme entra en joc. Un cicle que provocarà que els pioners de la gentrificació, o sigui els artistes que havien decidit habitar en aquests barris pels preus baixos dels habitatges, hauran de renunciar a viure en el centre de la ciutat a causa de l'augment del lloguer. Posteriorment, la població de classe mitjana -amb alta formació acadèmica i amb treball- també es veurà obligada a marxar ja que l'especulació els superarà. Així doncs, els turistes seran els únics que pernocten al barri, en hotels o apartaments –en alguns casos il·legals- a través de plataformes com *Airbnb*.

No obstant això, el paper del turisme va més enllà de la pujada de preus dels lloguers i dels productes. El terme *turistització* –o *turistificació*- defineix la transformació de barris en àrees urbanes destinades per a turistes; una transformació urbana caracteritzada per la forta participació de les autoritats locals, qui veuen en el turisme una font de divises. En estes zones, els habitatges dels residents de classe baixa són substituïts per allotjaments, restaurants, botigues i altres serveis quasi exclusius per al consum del turista (Figura 17; Hernández 2015).

Figura 17. Grafit en Malasaña: crítica a la gentrificació i turistificació. Fotografia cedida pel col·lectiu *Somos Malasaña*.

Així doncs, la turistització és pot concebre com la conseqüència i l'objectiu de les polítiques públiques gentrificadores; convertint també als turistes en agents gentrificadors dintre d'aquest procés.

3.1.3.2. Els desplaçats

L'arribada de nous habitants a un barri gentrificat implica que aquests ocupen el lloc que altres han deixat; encara que cal remarcar que els nouvinguts al barri no són els que generen l'expulsió dels antics residents, sinó que esta nova classe mitjana és part d'un complex entramat institucional. El desplaçament que la gentrificació comporta es caracteritza per ser un procés relacionat amb la desvalorització i revalorització d'una àrea de la ciutat, la qual ha sofert anteriorment l'abandonament i la desinversió pública i privada (Hernández 2015).

Per desplaçament s'entén el procés pel qual una persona o col·lectiu es veu obligat a renunciar a la seua residència per condicions que afecten al seu habitatge o al seu entorn immediat, i les quals estan fora del seu control o prevenció (Marcuse 1985). En el procés urbà de la gentrificació s'identifiquen dues formes a través de les quals aquest desplaçament es fa efectiu: la forma directa es aquella que ocorre com a conseqüència d'una decisió privada o pública i pot afectar des d'un pis únicament com a un barri per complet. La cancel·lació d'un contracte de lloguer per part del llogater, l'expropiació o l'enderrocament d'edificis que obliguen als habitants a desallotjar-los, els desnonaments o l'ús de la força a través de la policia, serien exemples de formes directes de desplaçament. Tanmateix, recentment, en les ciutats europees està sorgint un nova forma de desplaçament directe: el *mobbing* o encaçament immobiliari que, buscant l'exclusió forçada dels inquilins, el propietari emprà mecanismes de marcada agressivitat per a que l'inquilí abandone la vivenda llogada (Checa-Artasu 2010). L'aplicació de violència física i simbòlica, impulsada per la pròpia administració pública, pels agents polítics o pel capital econòmic (Janoschka 2013), es troba en molts casos darrere del binomi gentrificació-desplaçament. Pel que fa a la forma indirecta i considerada també simbòlica (Janoschka 2013; Slater 2009), es centra en els mecanismes econòmics, com l'augment del preu dels lloguers generat per l'especulació immobiliària, mitjançant els quals s'aconsegueix mobilitzar a un sector de població concret.

El perfil de la població a la que, mitjançant els mecanismes anomenats anteriorment s'aconsegueix mobilitzar, i inclús expulsar dels seus barris, serà diferent depenent de la fase dintre del procés de gentrificació en la que aquest es trobe. No obstant, aquest grup social desplaçat sempre es caracteritzarà per tenir menys ingressos i, per tant, ser més vulnerables que els nouvinguts (Figura 18).

Figura 18. Població d'avançada edat asseguda en un banquet molt a prop d'un nou equipament instal·lat a un barri gentrificat. Fotografia cedida per *Left Hand Rotation*.

Tanmateix, cal destacar que alguns acadèmics com Hamnett (2003) indiquen que la gentrificació no produeix desplaçament, sinó que els habitants originaris es reemplacen. De manera que, els antics residents no serien expulsats pels mecanismes de mercat, ja que abandonarien el seu barri per altres factors, com l'envelliment, jubilació, defunció o migracions. Inclús defensa que la gentrificació persegueix objectius que poden beneficiar al barri com la mescla i la integració social. Encara que alguns autors han demostrat que les classes mitjanes gentrificadores i els habitants de classe baixa acaben vivint en mons paral·lels i en una bombolla que no permet la suposada integració.

Els diferents punts de vista mostrats entorn al desplaçament, fan pensar que existeix tot un debat entorn a aquest tema, però no és així. A l'igual que els desplaçats són els grans absents en moltes valoracions de la gentrificació per part d'autoritats públiques i analistes, el desplaçament i la seua mesura constitueixen una de les principals llacunes en el creixent interès per la gentrificació. La dificultat per a quantificar el desplaçament que comporta aquest fenomen ha fet que els estudis sobre este procés no s'hagin centrat en resoldre dita discussió.

Com estableix Aktinson (2000) s'està front al desafiament de *mesurar lo invisible*, ja que resulta molt complicat comptar amb ferramentes quantitatives que determinen la intensitat del fenomen, sobretot per la falta de dades estadístiques a una escala tan detallada. Però el que és més important, existeix una marcada voluntat governamental de no comptabilitzar el nombre d'expropiacions o de població desplaçada pels processos de gentrificació amb l'objectiu d'evitar crítiques, com demostra Fernández (2012) per al cas de la ciutat de Barcelona. Per tant, el problema és que aquests estudis sobre mobilitat poques vegades contemplen els dos aspectes més obscurs del canvi de residència: la mobilitat descendent, el canvi a pitjor; i la mobilitat involuntària, el canvi forçat. I la gentrificació, per als antics habitants de les zones baix la influència d'aquest fenomen, implica ambdós tipus de problemes.

3.1.3.3. Els conflictes

El procés d'arribada i desplaçament té, per tant, com a resultat una sèrie de conflictes i disputes per l'espai entre els nousvinguts i els antics habitants. Un conflicte en el qual és evident que existeixi un desequilibri de forces: els primers compten amb el recolzament d'una política governamental que busca facilitar la seua habitabilitat i, per això, mobilitza a la població amb menys recursos econòmics (Hernández 2015).

Aquesta dualitat –d'arribada i desplaçament– s'expressa a través de tres situacions conflictives: en primer lloc, la disputa per l'espai públic on es mostra l'intent de reconquesta dels centres urbans per part de les classes mitjanes –aquest procés comportarà el desplaçament de persones i pràctiques socials–; en segon lloc, l'ús de la indústria cultural com a argument esgrimit per als governs que legitimen i impulsen operacions urbanístiques que generen la mobilització de persones i activitats; i finalment, les transformacions comercials que es generen amb l'arribada de nous comerços enfocats a abastir les necessitats i demandes dels sectors de classe mitjana, un canvi que generarà l'exclusió d'activitats econòmiques tradicionals (Hernández 2015). Aquests dos últims conflictes exposats, seran estudiats amb més detall al llarg del present treball, emprant el cas d'estudi del barri del Raval en Barcelona, un barri parcialment gentrificat, a causa de les transformacions urbanes impulsades per l'administració pública i la ins-

tal·lació d'equipaments culturals, on cada dia, més botigues ecològiques obrin les portes al barri.

Els tres casos generen el desplaçament directe i simbòlic tant d'habitants, d'usuaris com dels comerciants menys afavorits, i creen un conflicte per l'ús i l'apropiació de l'espai urbà. Ja que, darrere del binomi gentrificació-desplaçament existeix l'aplicació de violència física i simbòlica, impulsada tant per la pròpia administració pública, agents polítics com pel capital econòmic (Figura 19; Janoschka 2013).

Figura 19. Intervenció policial en un barri en procés de ser gentrificat a Brasil.
Fotografia cedida per Andrés Barbosa.

3.1.4. Noves expressions territorials del fenomen

En els darrers anys, els debats entorn al procés urbà de la gentrificació s'han ampliat a causa de les noves expressions territorials que presenta el fenomen i que es manifesten per mitjà de multitud de processos urbans. Per a Lees *et al.* (2008) el món anglosaxó assisteix a la quarta onada de gentrificació, un procés en hiperexpansió i mutació. En aquest nou estadi s'ha abandonat el referent clàssic –la rehabilitació de barris antics, cèntrics i decadents– per a massificar-se i comprendre nous territoris, geografies i formes. Este procés engloba ara àrees urbanes pericentrals, perifèries i àrees rurals; inclou dimensions com la etnicitat i la perspectiva del gènere, i presta atenció a col·lectius com l'homosexual; compren la rehabilitació, destrucció i obra nova; els habitatges definitius, temporals i allotjaments per a turistes; centres de convencions, oficines, residències de luxe, districtes gastronòmics i de compres exclusius i excloents, etc.

Per tant, s'han identificat noves formes en que el procés de gentrificació és manifesta: per una banda, es reconeix la *gentrificació de les províncies* o gentrificació en cascada, que s'estén de la gran ciutat, com Londres, cap a urbs més petites; la *gentrificació rural*, la invasió de les classes mitjanes al traslladar-se a viure en cases a prop del camp; i la *supergentrificació*, procés més intens que està tenint lloc en barris selectes de les ciutats globals com Nova York, el qual involucra un major finançament privat, un canvi social més fort –desallotjament i exclusió– i una elit globalment connectada. També ha sorgit el *nou urbanisme colonitzador*, que es basa en la recuperació o rehabilitació de barris ubicats en països subdesenvolupats per a que siguin consumits fonamentalment per les classes mitjanes dels països desenvolupats. Lees *et al.* (2008) també al·ludeixen als nous processos d'*estudentificació* –estudiants de classe mitjana envaeixen barris i pobles pròxims a les universitats–; la *boutiquització* o invasió del xicotet comerç de luxe al detall; i la *turistització*, que transforma barris en enclavaments destinats per als turistes, fent que els habitatges populars siguin substituïts per allotjaments, restaurants, botigues i altres serveis que satisfaran les seues demandes.

Encara que, per a aquests autors, estes formes de gentrificació no són el resultat de les preferències grupals o de classe, ni de la lliure oferta i la demanda. Per a ells, és un mite que els desitjos dels consumidors siguin simplement seguits pel capital, sinó tot el contrari. El gust dels consumidors pels territoris gentrificats és, en canvi, creat i venut per poderosos capitalistes que s'interessen sobretot per produir un entorn edificable del que poder extraure el major benefici possible. No obstant això, la constant en tots aquests fenòmens és la mateixa: el desplaçament dels antics residents de baixos ingressos i d'establiments comercials, a qui la gentrificació expulsa dels seus barris per a destinar-los al consum de les classes mitjanes.

3.2. Noves formes de gentrificació: de la gentrificació comercial al fenomen del *supermarket greenlining*

La gentrificació és, per tant, un concepte ja consolidat en els estudis urbans i en els debats activistes i polítics en moltes ciutats del món, especialment en referència a l'impacte que aquest genera sobre la vivenda. Però, tal i com s'ha establert anteriorment, la gentrificació no està solament relacionada amb dita faceta. En

els últims anys, aquest concepte s'ha diversificat fins a tal punt que alguns autors proposen entendre'l a partir d'una nova dimensió: el canvi en les activitats comercials i, conseqüentment, del paisatge urbà. Actualment, el fenomen emergent de la gentrificació està transformant els paisatges comercials de les grans ciutats amb la dominació de les cadenes internacionals i la recent proliferació de comerços amb productes etiquetats com *gourmet*, ecològics i de proximitat, restaurants vegans i vegetarians, i d'altres que ofereixen propostes saludables, els quals acaben per desplaçar les botigues tradicionals i els clients amb menor poder adquisitiu. Front a aquestes situacions de transformació urbana, s'identifiquen noves formes de gentrificació com la gentrificació comercial, la *food gentrification* o el fenomen del *supermarket greenlining*. Uns fenòmens emergents que es troben íntimament lligats a la sistemàtica substitució dels valors d'ús pels valors de canvi (Contested Cities 2016) i la imposició de nous estils de vida i paisatges urbans per part del capital, l'Estat i els mercats immobiliaris, els quals actuen com vehicles gentrificadors.

A partir de les emergents transformacions comercials que s'estan produint en moltes ciutats s'estan obrint noves vies d'anàlisi per a entendre com estos canvis afecten als comerciants i residents dels barris que ja han experimentat –o estan superant– processos de gentrificació.

3.2.1. La gentrificació comercial i els mercats d'abastos

En els últims anys, els estudis sobre les relacions existents entre gentrificació i consum -o sobre el consum i la seua força transformadora (Hernández 2015)- estan prenent rellevància als debats urbans: per exemple, Lees *et al.* (2008) identifiquen l'existència del fenomen de la *boutiquització*; altres autors estableixen que diverses ciutats espanyoles estan experimentant processos que vinculen la gentrificació amb mutacions comercials i productives que solen estar quasi sempre impulsades per l'Estat (Janoscha *et. al* 2013); altres acadèmics centren l'atenció en el lligam existent entre els patrons de consum de la població de classe mitjana i les transformacions comercials que se'n deriven, ja que estos nous estils de vida impliquen l'arribada de nous comerços destinats a satisfer les seues demandes d'alt capital cultural i valors cosmopolites (Pascual i Ribera 2009); mentre que García *et al.* (2007) evidencien la manera en que el turisme pren

cada vegada major rellevància a causa de l'augment d'establiments dedicats per a turistes que impliquen la supressió dels negocis tradicionals que cobrien les necessitats de la població local. Tanmateix, la geògrafa Angela Anguelovski (2016) va un pas més enllà i analitza les conseqüències que genera l'apertura de botigues especialitzades en menjar ecològic i saludable en ciutats nord-americanes encunyant un nou terme, el de *supermarket greenlining*. No obstant això, la quantitat de literatura generada sobre el tema de la gentrificació comercial i les seues mutacions encara és molt limitada i inclús, molts barris que estan experimentant processos relacionats amb aquesta, combinen diversos dels elements analitzats per separat en els estudis ressaltats, com és el cas del barri del Raval de Barcelona. Aquest barri, que serà examinat posteriorment amb detall, conjuga diversos fenòmens relacionats amb la gentrificació -cultural, turísticació i emergent gentrificació comercial, etc.-; de manera que l'anàlisi d'esta nova expressió territorial encara resulta més complexa.

Així i tot, la gentrificació comercial pot definir-se en termes generals com la progressiva instal·lació de serveis i comerços minoristes, pubs, restaurants i d'altres ofertes relacionades amb l'oci –com ara gimnasos, cinemes i altres equipaments culturals- (Ernst 2011) dirigits especialment per a que siguin consumits per la classe mitjana i alta (Sutton 2010) els quals impliquen el desplaçament o la substitució de les botigues tradicionals i de proximitat que s'ubicaven als barris de les ciutats, sobretot a les zones més cèntriques (Hernández 2015). Per aquest motiu, l'anàlisi d'aquest fenomen ha estat estudiat des de l'àmbit espacial dels barris gentrificats. Aquest estudi ha estat enfocat des de diferents perspectives i contextos, però ha posat l'èmfasi en la forma en la que en certs barris de les ciutats s'instal·len noves tipologies comercials. Dites tipologies contribueixen a produir un capital econòmic que les situa en l'escena global, i un capital simbòlic mitjançant elements d'autenticitat, tal i com es percep en moltes botigues i restaurants de productes específics que intenten transmetre la seua filosofia o valors a través dels seus articles i decoració.

Aquestes experiències detallades com "autèntiques" també es perceben des de fa poc de temps als mercats municipals, motiu pel qual cal fer una especial referència a la seua figura. Tal i com González i Waley (2013) demostren "a l'actuali-

tat, els mercats són assumits com una nova frontera de la gentrificació”. De manera que, baix aquest esquema, estos enclavaments són representats a través d’un discurs classista com “espais deteriorats de la classe obrera que necessiten ser rescatats” -rehabilitats i modernitzats- per l’administració pública. Un discurs que justifica el seu rescat i el posterior redescobriment del seu valor comercial i urbanístic mitjançant la inclusió de franquícies de supermercats, de botigues amb productes *gourmet* i d’establiments que ofereixen *cuina de mercat*; i també a través de l’expulsió dels comerciants més precaris que no han pogut adaptar-se als nous patrons de consum, com serien els més vells o immigrants. Fent un incís, cal destacar que en una paradoxa, l’element ètnic es menysprea en la seua versió pauperitzada però es recuperada per la gentrificació dels mercats per a donar-li una imatge d’exotisme i multiculturalitat, atorgant-li valors simbòlics d’autenticitat per al consum de les classes mitjanes (Hernández 2015).

Baix aquesta dinàmica d’actualització i recerca de majors rèdits, els veïns del barri de tota la vida –de classe baixa- es veuen expulsats, a l’igual que passava als barris ja gentrificats. L’elevat preu del gènere provoca que no pugin comprar al mercat d’abastos on solien anar ja que es practica el consum de distinció (Hernández 2015) destinat principalment per als nouvinguts de classe mitjana i els turistes que conceben els mercats com punts turístics que visitar (Figura 20).

Figura 20. Mercat de Santa Caterina rehabilitat. Fotografia cedida per Copano 2016.

Així doncs, aquests espais de consum –tant els barris gentrificats com els mercats municipals rehabilitats- generalment representen les necessitats dels nouvinguts; o sigui, els nous patrons de consum cosmopolites de la classe mitjana. Els gustos dels quals mostren, a grans trets, les tendències en consum de les ciutats globals.

3.2.2. Botigues de menjar saludable, greenlining i food gentrification

3.2.2.1. “Lo saludable”, una tendència a l'alça

El creixement de la classe mitjana, la demanda d'aliments nutritius de proximitat i la necessitat d'opcions de menjar ràpid saludables que s'adapten al frenètic ritme de vida urbà són, a l'actualitat, tres tendències clau que marquen les transformacions comercials en les grans ciutats.

La gentrificació comercial produeix grans canvis en els espais de consum dels barris; unes transformacions que inclouen tant “la creació d'espais urbans acomodats” com “la rehabilitació i reforma de barris” (Lees *et al.* 2008), així com també el canvi d'usos dels comerços. En altres paraules, la gentrificació comercial és el resultat de l'arribada d'agents gentrificadors que creen la demanda dels consumidors en barris gentrificats (Ley 1994). D'acord amb Ley (1996), com subjectes gentrificadors –i consumidors potencials- s'identifiquen als “professionals de classe mitjana, majoritàriament amb menys de 40 anys que treballen al sector públic o en organitzacions sense ànim de lucre com a mestres, professors, treballadors socials, arquitectes o advocats”, els quals difereixen d'altres grups socials per les següents raons: són persones ocupades en càrrecs directius amb ingressos elevats i altament qualificats –almenys amb un títol universitari- que es traslladen a viure en habitatges de rentes baixes en barris gentrificables que posteriorment rehabilitaran i renovaran. I el que és més important en este anàlisi, és un grup que tendeix a estar format per joves amb estils de vida específics orientats al consum. Un consum que ve marcat per una sèrie de factors, incloses les normes culturals, l'economia canviant i els mitjans de comunicació socials; els quals determinaran el què, com, on i amb qui les classes creatives –que seran els consumidors potencials als barris gentrificats- trien menjar i beure. Unes tendències que diferiran d'un lloc a un altre del món; encara que algunes tenen el potencial de convertir-se en globals, com ocorre, avui en dia, amb el menjar saludable, els aliments naturals i orgànics (Figura 21).

Tant a les principals ciutats nord-americanes (Figura 22) -Los Àngeles, Miami, Nova York i Ciutat de Mèxic- com a Àsia -a Honk Kong, Seúl i Tokio- destaca la tendència pel menjar sa, els productes senzills i naturals. També en algunes ciutats de Sud-Amèrica, com Bogotà i Lima, a pesar de les disparitats socio-

econòmiques d'estes metròpolis, on tant el mercat de baix cost com el de luxe són de gran tamany; els aliments saludables són més importants que mai. A l'altra part del món, a Riad -capital d'Aràbia Saudí-, les tendències de consum són similars a les que protagonitzen els *millennials* amb poder adquisitiu a la resta del món. És per això que allí ha augmentat la demanda de menjar saludable, internacional i *gourmet*. I a les grans ciutats d'Europa, destaca certament l'interès creixent dels consumidors, principalment de classe mitjana, pels productes orgànics i sostenibles; sent un clar exemple Berlín. La capital alemanya destaca per tenir un gran nombre de població amb ingressos mitjans i alts, el que es tradueix en una forta demanda de menjar saludable i sostenible i d'experiències culinàries "autèntiques" o úniques; situacions que també ocorren a Milà, París o Londres (Annex C).

Figura 21 i 22. A l'esquerra, botiga de productes orgànics a Apia, a la Polinèsia Francesa. A la dreta, cooperativa on venen productes saludables a Brooklyn, EUA. Fotografies cedides per The New York Times (2014) i Jun Dayao (2014).

Així doncs, tots aquests casos ens indiquen que existeix una relació directa entre la classe mitjana i la creació de modes: l'augment de la població de classe mitjana en les grans ciutats determina moltes de les tendències globals a través dels seus gustos i preferències. Una classe mitjana que, actualment, exigeix, més que mai, informació sobre la procedència i la composició dels aliments. De manera que, tal i com ha quedat constatat, a tot arreu del món la demanda d'opcions de menjar saludable, sostenible i de qualitat és una tendència a l'alça.

Pel que fa a la ciutat de Barcelona, els experts subratllen les oportunitats que presenta el turisme i l'elaboració de plats locals amb productes ecològics ja que, tant els turistes –amb un nivell d'ingressos mitjà- com la població de classe mitjana, són cada vegada més conscients de la influència que genera l'alimentació en la seua salut. Per aquest motiu, busquen productes que siguin més natu-

rals i menys processats, i prefereixen els productes locals i orgànics. Segons l'informe Mintel de l'any 2016, el desenvolupament d'una creença que determina que els processos antics o tradicionals són més saludables que els actuals, comporta un creixent interès pels ingredients històrics, com les llavors de xia o la quinoa. Tanmateix, l'interès per "lo natural" ha fet sorgir amb força un gust per les dietes *flexitarianes*, vegetarianes o veganes -o sigui, per aquelles que redueixen el consum de carn o productes d'origen animal-; alhora que busquen fonts alternatives de proteïnes com les procedents dels vegetal -que inclouen algues, o soja-; i augmenten la quantitat de verdures i fruites que consumeixen, l'origen de les quals és, en molts casos, ecològic. Les preocupacions sobre benestar i salut, la sensibilitat per la sostenibilitat i per un consum més ètic estan potenciant la tendència en favor del malbaratament 0 i del consum de productes ecològics.

Figura 23. Fruites i verdures ecològiques. Fotografia cedida per Organic Angels.

De manera que, l'augment del consum dels articles ecològics per part de la classe mitjana i pels turistes, comportarà la instal·lació, i posterior proliferació, de comerços que venen productes molt específics, verduleries ecològiques, així com també restaurants vegetarians als barris de moda i als mercats municipals. Unes tendències impulsades per la indústria alimentària -que veu en ella un nínxol de mercat; recolzades per la pròpia administració pública -amb la rehabilitació dels mercats; que generaran, com a conseqüència, que les ciutats es vegin enmig de nous processos gentrificadors lligats al consum i al comerç: els fenòmens encunyats en anglès com *food gentrification* i *supermarket greenlining*.

3.2.2.2. Analitzant els fenòmens emergents del *food gentrification* i el *supermarket greenlining*

Els principis de la microeconomia estableixen que, a mesura que augmenta la demanda d'algun bé, també n'incrementa el seu preu. Una vella regla que, avui en dia, serveix per a designar una nova forma de gentrificació relacionada amb els aliments: el procés comunament conegut en anglès com *food gentrification*.

El terme *food gentrification* fou proposat per primera vegada l'any 2014 per Mikki Kendall, una escriptora feminista afroamericana. Kendall va proposar a través de la xarxa social *Twitter* el *hashtag* #Foodgentrification per a descriure l'impacte social que comporta que aliments bàsics de baix cost -que formen part d'una dieta equilibrada-, es converteixin en productes de moda; designant així una nova mutació del fenomen de la gentrificació:

“My grandmother was a master of turning offal into delicious, and I still use many of her recipes to this day. But now, once-affordable ingredients have been discovered by trendy chefs, and have been transformed into haute cuisine. Food is facing gentrification that may well put traditional meals out of reach for those who created the recipes”. (Kendall 2014)

De la mateixa manera que la rehabilitació i recuperació d'espais urbans deteriorats per part del capital, l'Estat i/o la classe mitjana ha comportat que els preus de les vivendes s'incrementen i que els antics residents siguin expulsats; el fet de que algunes fruites i verdures s'hagin posat de moda i el seu consum hagi augmentat, ha provocat que el seu preu creixi –degut a les lleis de l'oferta i la demanda- fins al punt que les persones amb menys ingressos no puguin continuar adquirint-les. Per tant, per *food gentrification* s'entén l'augment de preu que alguns aliments de baix cost experimenten al convertir-se en “tendència *foodie*”.

Tal i com la periodista Brones estableix a l'article *Whole Foods Market, Trendy Vegetables and Food Gentrification: Foodie Underground* (2014), hi va haver un temps en que als Estats Units -on la nova cultura del menjar travessa un problema de races (Rothman 2015)- tothom podia adquirir aliments frescos. I afegeix que, al passat recent, a pesar de que hi havia poc menjar disponible -i poca varie-

tat-, aquells productes que hi eren accessibles, eren aliments reals: hi havia verdures, hi havia també fruites i no hi havia *Doritos*; o sigui, no existien els aliments processats industrialment. Els habitants de classe baixa arreu del món s'alimentaven principalment de fruites i verdures que ells mateixa cultivaven. Consumien aliments saludables degut a que, senzillament, eren dels pocs productes als que tenien accés ja que, per exemple, la carn i el peix solien vendre's a preus elevats.

Però, avui en dia, les coses han canviat. Al món dels *agronegocis* –terme associat amb les activitats econòmiques de la producció agrícola i la industrialització dels aliments- resulta cada dia més complicat adquirir aliments naturals, sobretot als Estats Units. Els preus elevats d'aliments bàsics com verdures i fruites estan provocant que les classes populars no puguin comprar-los i com a conseqüència la seua dieta ha variat, sent molt diferent a la dels seus avantpassats. A l'actualitat, sobretot els nord-americans, consumeixen molts aliments ultraprocesats; o sigui, amb un alt consum de sucres i carbohidrats refinats, els qual són menys saludables amb els problemes d'obesitat que estos hàbits de consum comporten. Però, d'uns anys ençà cap ací, el consum de verdures i fruites en aquesta nació s'ha incrementat considerablement, mèrit al qual molts ciutadans atribueixen a la cadena de supermercat *Whole Foods Market*.

Però, la realitat és una altra: *Whole Foods* encarna un nou tipus de marca de luxe, que comercia amb l'autenticitat dels aliments, és a dir, amb el seu valor simbòlic. Recentment, ha sigut el torn del bròquil i les verdures de fulla verda les que s'han convertit en productes de luxe, gràcies en part, a les campanyes de màrqueting que aquest comerç ha llançat. Segons l'article de la BBC titulat *Superfood 'ban' comes into effect (2007)*, la comercialització d'un producte com a *superfood* –ric en nutrients- s'ha correlacionat amb l'augment del seu preu, com ha sigut el cas del *kale* o col rissada als Estats Units (Figura 23). Aquest vegetal ha estat comercialitzat com un superaliment des del 2011; any a partir del qual el seu preu ha augmentat un 25%. I el mateix va ocórrer amb la quinoa, el *açai*, el tofu i les llavors de chia. Per tant, que un producte es converteixi en tendència genera grans beneficis per al seu sector; però, també provoca que l'alimentació saludable es converteixi en un privilegi per a les classes més desfavorides.

THE COST OF

KALE

IN 2011, *KALE* WAS SOLD
IN 4,700 STORES.
IN 2014, IT WAS SOLD IN
50,700.
OVER THAT TIME,
THE COST OF *KALE*
INCREASED 25%.
FROM **88¢** A BUCNH TO
\$1.10.

Figura 24. *Kale* o col rissada, aliment de moda. Elaboració pròpia a partir de les dades proporcionades per USDA (2014).

Aconseguir que una nació que s'enfronta a un problema creixent d'obesitat – sobretot entre la població més desfavorida-, consumeixi més fruites i verdures és un bon començament. No obstant això, si s'ha observat que amb l'augment de la demanda de productes de proximitat, ecològics i artesanals el seu preu s'ha incrementat; qui pot actualment adquirir els aliments bàsics d'una dieta equilibrada als Estats Units? Una cosa és clara, la població amb menys ingressos no. De manera que solament les classes benestants tenen accés als productes més naturals i nutritius; esdevenint l'alimentació saludable com un privilegi únicament a l'abast dels més rics i provocant injustícia alimentaria.

Tanmateix, la tendència *foodie* que experimenten aquest tipus d'articles etiquetats com saludables i més naturals no genera únicament processos de *food gentrification*, a través dels quals s'exclou a les classes populars de consumir productes que abans constituïen aliments bàsics en la seua alimentació; també l'augment de la seua demanda per part de les classes mitjanes i altes –les úniques que poden accedir a ells- comporta la instal·lació i proliferació de botigues que posen l'accent en “lo natural, lo ecològic i lo saludable”. Aquesta tendència, que entre altres conseqüències transforma el paisatge comercial de les urbs, és el que la geògrafa Anguelovski (2016) ha etiquetat com *supermarket greenlining* per a fer referència a l'evolució d'aquest procés als Estats Units.

Avui en dia, moltes cadenes de supermercats de gamma alta que venen les últimes tendències en menjar, identifiquen els cèntrics barris de les ciutats nord-americanes com espais atractius on obtindre majors rendiments econòmics; l'arribada dels quals contribueix a que tinga lloc un nou fenomen gentrificador: el *supermarket greenlining*. Aquest terme fou encunyat per Anguelovski (2016) per a designar la transformació sociodemogràfica i física que un barri experimenta a l'instal·lar-se en els seus carrers botigues que venen productes saludables, naturals i orgànics.

A l'igual que ocorre amb la gentrificació comercial, el fenomen del *supermarket greenlining* és el resultat de l'arribada d'agents gentrificadors –nouvinguts i inversors privats- que creen la demanda dels consumidors en barris gentrificats. Per una part, l'autora indica que l'arribada de nova població de classe mitjana a certs barris –els quals constitueixen els consumidors potencials de productes artesanals i naturals- i l'apertura de comerços de menjar ecològic i saludable – per a satisfer les demandes d'aquests- representen, en general, una senyal per a que tant inversors com nous residents se n'adonen de que el barri està llest per a ser revitalitzat. D'altra banda, Anguelovski (2016) també exposa que inversors privats com les grans cadenes de supermercats nord-americanes que incorporen seccions “eco” o “bio” als seus estants, s'encarreguen de gentricular àrees urbanes. La instal·lació de les seues sucursals en espais urbans concrets comportarà que les classes socials benestants que consumeixin estos tipus de productes es traslladen poc a poc a viure al barri, ja que gràcies tant a iniciatives privades com per ser una àrea que proporciona articles específics que este grup social demanda. De manera que el barri sofrirà transformacions urbanes. Com a conseqüència, sorgiran conflictes principalment en aquelles àrees urbanes que presenten una diversitat social, ètnica i econòmica diferent a la que aquest tipus de comerços es dirigeix. I provocarà així, la fi de pràctiques culturals relacionades amb els grups minoritaris i més vulnerables, el tancament dels seus establiments –comerços tradicionals i ètnics- i, en última instància, la seua expulsió i exclusió.

Si bé els processos del *food gentrification* i el fenomen del *supermarket greenlining* són cada vegada més freqüents en la revitalització d'urbs als Estats Units, on comença a sorgir una important literatura entorn a ells, estes noves expres-

sions territorials comencen a estar també presents en ciutats europees i canadenques, on les grans cadenes d'aliments saludables obrin comerços en barris que estan experimentant fenòmens de gentrificació. Tal i com ocorre a Barcelona, ciutat capdavantera a l'Estat espanyol en ecologia i sostenibilitat.

3.2.3. Repercussions per a la comunitat local

Així doncs, una vegada analitzat el fenomen de la gentrificació i les seues mutacions en l'àmbit comercial, es pot establir que les tendències actuals del mercat cap als aliments de proximitat, orgànics i saludables -que generen tant processos de *food gentrification* com de *supermarket greenlining*- produeixen canvis en el paisatge comercial de les ciutats que, com no, afecten a la comunitat local (Doucet 2009).

La gentrificació comercial que s'esdevé a partir d'aquests dos fenòmens té, per tant, la capacitat de generar profunds impactes en el desenvolupament dels barris: aquest procés, per exemple, s'encarrega de convertir les botigues tradicionals en establiments moderns, únics i exclusius que satisfan les demandes cosmopolites dels nouvinguts i turistes. De tal manera que l'estructura del sector comercial minorista als barris de moda es transforma, incidint en la vida de la seua comunitat local. És per això que, la literatura entorn al tema de la gentrificació comercial i les implicacions que aquesta provoca són cada vegada més nombroses, les quals s'aborden principalment a partir de dues perspectives: des d'una visió que inclou percepcions negatives i des d'un punt de vista que valora les implicacions positives.

Des del punt de vista negatiu, la gentrificació comercial és entesa pels residents locals, especialment pels més desfavorits, com un pretext pel qual sentir desconfiança o por a ser desplaçats del seu barri ja que, el desplaçament és un dels principals elements que caracteritzen al fenomen de la gentrificació (Hernández 2015) i, per tant, també de les diferents variacions en les que aquest es manifesta. En alguns casos inclús, la població resident amb menys ingressos pot sentir-se exclosa del seu propi barri al veure que molts dels establiments comercials als que compraven habitualment són forçats a tancar les seues portes i traslladar-se a altres zones de la ciutat (Atkinson i Bridge 2015). Així doncs, un dels

efectes negatius que el desenvolupament d'aquest fenomen comporta és l'expulsió dels comerciants més precaris –establiments més vells o regentats per immigrants- que no han pogut adaptar-se als nous patrons de consum marcats per les tendències i els gustos de la classe mitjana. A més, aquells residents *de tota la vida* que, pel contrari, sí valoren positivament l'arribada al barri d'este tipus de botigues especialitzades, tanmateix sovint ressenten les conseqüències de que els nouvinguts –classe social acomodada- siguin els responsables de les millores del barri. Una incòmoda sensació que pot generar un “sentiment del lloc” diferent a l'existent en el passat, el qual pot conduir a una major polarització entre els antics residents i els nouvinguts (Zukin 2009). A més, Ley (1996) va descobrir -a través d'un estudi exhaustiu sobre el fenomen de la gentrificació comercial a la ciutat de Toronto- que la transformació dels establiments tradicionals en comerços de productes especialitzats influeix en l'ús que els antics residents li donen a aquests. O sigui, els preus dels articles que els nous comerços venen poden ser massa alts en relació als ingressos de la seua població inicial, a l'igual que possiblement els productes que ofereixen no s'adapten al seu estil de vida (Bridge i Dowling 2001); situacions que poden conduir a l'exclusió.

Contraria a esta visió negativa, hi ha estudis que consideren aquests fenòmens com inclusius i beneficiosos per a tots els residents del barri, independentment del seu nivell socio-econòmic (Doucet 2009). Per exemple, Freeman i Braconi (2004) descobriren que les noves tendes de productes especialitzades poden arribar a ser apreciades tant pels residents amb ingressos més baixos com per les classes benestants; una situació que pot donar-se principalment als barris més deteriorats, els quals no compten amb una gran diversitat de botigues ni de serveis d'alta qualitat (Freeman 2006). Per tant, que un barri ofereixi productes d'alta qualitat i presente una àmplia varietat de comerços resulta, generalment, atractiu tant per a nouvinguts, com per a que entitats privades -que veuran en ell un nínxol de mercat a partir del qual obtindre grans beneficis- i l'administració pública inverteixin en ell. Atenent als discursos d'aquests ens -on s'amagaran processos de gentrificació verda-, la instal·lació d'aquestes botigues juntament amb les noves inversions revitalitzaran i milloraran l'entorn residencial del barri, de manera que la seua reputació també variarà positivament. Per als seus residents, la reputació externa és una característica molt important, la qual podrà

inclús determinar la satisfacció de la seua població. Així, els residents poden considerar l'arribada dels nous comerços al seu barri com un actiu o valor positiu (Doucet 2009; Permentier *et al.* 2011).

Per tant, l'arribada de comerços especialitzats a barris gentrificables comporta canvis en el paisatge comercial de les ciutats; unes transformacions que, com s'ha determinat, poden tenir tant implicacions positives com negatives per a la seua comunitat local.

4. HIPÒTESIS DE TREBALL

La hipòtesi sobre la que s'estructura el present treball de final de màster és l'existència al barri del Raval de Barcelona, de nous fenòmens urbans relacionats amb la gentrificació comercial: els designats en anglès com *food gentrification* i *supermarket greenlining*.

Atenent a les dues realitats contrastades entre el Raval nord i sud, fruit de la incidència de les polítiques urbanístiques, culturals i socials portades endavant durant les últimes dècades; es parteix de la suposició de que la ubicació dels nous comerços ecològics instal·lats al barri del Raval segueix un patró específic: majoritaris a la part nord -normalment habitada per classe mitjana acomodada- que a l'eix sud, tradicionalment ocupat per classe obrera i immigrants.

Cal, doncs, trobar aquelles dades que estableixin correlació entre els emplaçaments escollits per les botigues ecològiques i el nivell socio-econòmic dels seus residents que mostren, per tant, com paral·lelament als canvis en la tipologia dels establiments comercials es generen desigualtats socio-espacials.

5. METODOLOGIA

El present estudi examina la ubicació dels establiments comercials, en especial, dels comerços i restaurants ecològics al barri del Raval en Barcelona, per tal de determinar si les recents reformes urbanes i la instal·lació d'equipaments culturals al barri, han esdevingut factors gentrificadors que afavoreixen la localització i concentració d'aquests nous formats comercials: de les botigues que venen productes orgànics i sostenibles. De manera que es pugui establir si el cèntric

barri del Raval està experimentant un nova forma de gentrificació, l'anomenada com *supermarket greenlining*, la qual comporta desigualtats socio-espacials.

Les dades per a aquest estudi han sigut recollides a partir de l'observació directa que es va realitzar al passat mes de juliol; d'algunes entrevistes no estructurades a diversos propietaris de les noves tendes ecològiques ubicades tant al Raval nord, al Raval sud com al Mercat de la Boqueria; i de l'anàlisi de dades procedents del Departament d'Estadística de l'Ajuntament de Barcelona i d'estudis ja publicats. La utilització de dades a nivell de secció censal i la seua cartografia ha estat, però, problemàtica, ja que les ferramentes quantitatives de les que es disposa no treballen molts indicadors a una escala tan detallada. Tanmateix, les últimes dades estadístiques que es tenen sobre els comerços del barri del Raval, les presentades per la Fundació Tot Raval, daten de l'any 2011; o sigui, no són del tot actuals.

A més, al tractar-se d'un fenomen molt recent, que va néixer per a explicar les diferències socio-demogràfiques i físiques que experimentaven alguns barris mixtos o multiculturals als Estats Units a l'instal·lar-se en ells grans cadenes de supermercats ecològics; la bibliografia existent és principalment americana i presenta diferències amb les formes en que el procés es desenvolupa a les ciutats europees. No obstant això, la literatura emprada, i imprescindible per a la realització del marc teòric i per a entendre com s'ha transformat el barri del Raval en la història recent, s'han consultat un gran nombre de documents de revisió bibliogràfica procedents de llibres i també de catàlegs informatitzats, com els publicats per la Universitat de Barcelona, així com articles i tesis doctorals que estudiaven el fenomen de la gentrificació, de la gentrificació comercial i del barri del Raval de Barcelona.

Pel que fa a l'elaboració de la cartografia, alguns mapes han sigut creats a partir de les capes cedides pel Portal de Descarregues de Cartografia de l'Ajuntament de Barcelona –CartoBCN- i treballades a través del programa ArcGIS, en els quals s'han plasmat les dades recollides al treball de camp. També altres mapes i figures, procedents d'investigacions ja publicades, han sigut modificades afegint informació rellevant per a l'estudi.

6. EL RAVAL DE BARCELONA, UN BARRI GENTRIFICAT

La gentrificació és un concepte teòric de gran utilitat per a comprendre les recents transformacions que els centres urbans de moltes ciutats arreu del món estan experimentant (Díaz 2009). Un terme però, que es troba íntimament lligat al seu entorn local, els efectes del qual venen determinats en gran part per les característiques socio-espacials del barri, els actors que hi participen o les polítiques urbanístiques que es desenvolupen en ell:

"La gentrificació està profundament arrelada a les dinàmiques socials i les tendències econòmiques. Els seus signes, efectes i trajectòries estan en gran mesura determinats pel seu context local; les característiques físiques i socials dels barris en qüestió, les posicions i els objectius dels actors, les funcions dominants de la ciutat, la naturalesa de la reestructuració econòmica i la política del govern local. L'estudi de la ciutat hauria de tenir en compte esta complexitat [...]. Al final, el 'perquè' de la gentrificació és menys important que el 'com' i les repercussions del procés "(Van Weeseep 1994: 80)

Així doncs, una vegada entès el procés de gentrificació, estudiat el paper que juguen els actors gentrificadors de forma teòrica i analitzades les noves expressions en que aquest fenomen s'està desenvolupant en l'àmbit comercial –gentrificació comercial, *food gentrification*, *supermarket greenlining*- és hora d'emprendre l'anàlisi del cas d'estudi del barri del Raval a Barcelona, prestant especial atenció al context local en que aquest procés i les seues mutacions s'han desenvolupat i les repercussions que generen sobre la comunitat local.

6.1. La transformació recent del Raval (1985 – present)

El barri del Raval és, avui en dia, un gran espai de canvi social, un territori de creació, un laboratori de mescla social i cultural (Subirats i Rius 2004) i el cor històric de la metròpolis catalana.

6.1.1. Pinzellades d'història del Raval

El Raval és un dels quatre barris que conformen el districte de Ciutat Vella (Annex D i E), un districte que des de la fundació de l'antiga Barcino romana fins a la revolució industrial del segle XIX va marcar els límits de la ciutat de

Barcelona (Minassian 2014). És per això que, a l'actualitat el Raval, amb una superfície d'aproximadament 1,1km² i una població de 47.274 habitants (Ajuntament de Barcelona 2017), és un dels barris més cèntrics, densament poblats i amb més història de la Ciutat Comtal, el qual ha jugat un paper central en els canvis –tant econòmics, polítics com socials- que han esdevingut al llarg del temps a Barcelona (García i Hernández 2006).

La zona que avui ocupa el Raval va ser, fins el segle XIV, terreny de camps i horts dins de les muralles que produïen aliment per a abastir a tota la ciutat i l'emplaçament d'hospitals i cases d'acollida, com el Monestir de Sant Pau del Camp i l'Hospital dels Leprosos. De manera que, fins el segle XVII el Raval fou tanmateix terra de convents on gairebé totes les ordres religioses hi estaven representades. Al principi del segle XVIII, les primeres indústries van començar a instal·lar-se enmig dels horts, dels convents i de les cases gremials; alhora que anaven sorgint nous carrers amb fàbriques i habitatges per als treballadors (Ajuntament de Barcelona 2017) que decidien quedar-se a viure a prop dels seus llocs de treball. Així, poc a poc anaren desapareixent les cases gremials i els habitatges de lloguer foren subdividits per a acollir als nombrosos camperols que fugien de la fam del camp i arribaven a la ciutat per treballar a les fàbriques del Raval. Llavors, aquest barri es va convertir en el més dens de tota Europa on, fins a l'últim metre quadrat edificable era aprofitat.

De manera que, l'arribada d'un gran nombre de població va comportar canvis en l'estructura social del barri: la Barcelona preindustrial, aleshores interclassista, va donar pas a una estructura urbana segregada més pròpia de les ciutats industrials, ja que fins aquesta època, les diferents classes socials havien compartit carrers i inclús edificis dintre de la ciutat emmurallada. Però, a partir de la segona meitat del s. XIX –coincidint amb l'enderrocament de les muralles i la urbanització de l'Eixample barcelonès-, el Raval es va anar convertint, cada vegada més, en un barri eminentment obrer amb poc poder adquisitiu, centre neuràlgic de la vida associativa urbana i eix actiu del moviment obrer català (Figura 25; García i Hernández 2006).

Figura 25. Revoltats aixecant una barricada al barri del Raval, el qual fou un dels principals escenaris de la crema de convents i d'enfrontaments amb l'exèrcit durant la Setmana Tràgica de Barcelona l'any 1909. Fotografia cedida per Balell 2015.

Així doncs, el Raval fou un dels llocs predilectes d'acollida per a les successives corrents migratòries que arribaren a Barcelona els anys 1888 i 1929 -amb motiu de les exposicions universals- procedents tant de la Catalunya rural com de diverses parts d'Espanya; fets que anaren modificant el paisatge urbà del barri. Les cases de la Barcelona preindustrial, d'un o dos nivells, horts i amplis espais oberts, se'ls van afegir noves plantes, convertint-se en edificis de quatre o cinc altures que donaven recer a una població que, al 1930 va comptabilitzar màxims de 103.000 habitants en a penes 1 km² d'extensió. Esta situació va suposar per al Raval una asfixiant saturació de població sense precedents: a finals del s. XIX este barri va atènyer cotes molt elevades d'enfarfec que es van veure agreujades per les precàries condicions en les que malvivien els seus ciutadans. Unes cotes que no tornaria a experimentar de nou fins al 1950, quan assoliria el seu màxim poblacional de tots els temps: 258.867 habitants, aconseguint una densitat extraordinària de 1.800 habitants per hectàrea (Tatjer 2009).

Però, cal destacar que el Raval no solament tenia caràcter fabril, sinó que, a principis del s. XX, aquest també estava replet de cafès, tavernes, teatres i prostíbuls (Sargatal 2001). De manera que, la dedicació de molts immobles a bars, sales d'espectacle i cases de tolerància, juntament amb l'elevada densitat de població, una atapeïda trama urbana, la proximitat del port (Figura 26) i la presència de la caserna de les Drassanes configuraren una "zona de vici" al sud del Districte V –denominació oficial arran la nova divisió territorial a partir de l'annexió de l'*arrabal* al terme municipal de Barcelona-, el qual fou batejat com *Barri Xino*

(García i Hernández 2006). El periodista Àngel Marsà va emprar en un seminari aquest terme per a referir-se a l'àrea sud del barri del Raval al comparar este espai amb els coneguts com *barris xinesos* de grans ciutats com Nova York, Buenos Aires o Moscou. Un apel·latiu àmpliament acceptat que va contribuir a la mitificació i estigmatització del barri. Al 1920, molta gent es desplaçava fins al Raval atreta per la seua vida nocturna, l'exotisme urbà que concentrava als seus carrers i, perquè era sabut que aquell era l'espai que la ciutat de Barcelona reservava per a la proliferació d'activitats marginals (García i Hernández 2006).

Figura 26. La VI Flota a un bar del Barri Xino en Barcelona entre el 1950 i 1960. Fotografia cedida per Català-Roca.

De manera que, el nom de Barri Xino li va conferir a la zona una identitat, un sentit dins i fora de Barcelona que perduraria amb el temps i que inclús, es superposaria -fins al punt de confondre's- amb la identitat obrera que l'havia caracteritzat a la ciutat antiga. Prostitució, toxicomanies, delinqüència, pobresa i classes populars vivien en estreta proximitat; una continuïtat física i simbòlica que les convertiria en categories permutables per a la Barcelona burgesa, plasmades en multitud de novel·les, com en *Nada* (1944):

“- ... en el Barrio Chino no he entrado, pero ¿qué hay allí?

- Perdidas, ladrones y el brillo del demonio, eso hay.

(Y yo en aquel momento me imaginé el Barrio Chino iluminado por una chispa de belleza)” (Carmen Laforet 1944)

Així doncs, en realitat, el Barri Xino era un espai molt segregat on es concentrava la prostitució i el tràfic de drogues il·legal de Barcelona. Una zona urbana que configurava una oferta al servei d'una població que ni tan sols vivia allí i que

concentrava multitud d'activitats i negocis que, en la majoria dels casos, ratllaven els límits de la legalitat, l'estigma del qual perduraria quasi fins als nostres dies.

Al finalitzar la Guerra Civil, el moviment migratori es va reprendre. Però, en este cas, la seua intensitat fou major i espacialment més distribuïda cap a altres parts de la ciutat. No obstant això, el cèntric barri del Raval continuava sent un important pol d'atracció per a immigrants, els quals ja no jugaven un paper actiu dintre del moviment obrer. Malauradament amb el franquisme, la vida associativa i combativa que havia caracteritzat el barri durant el s. XIX va desaparèixer força-ment; i el barri es veurà envoltat per la degradació social i les conseqüències de la pobresa –més intenses que en altres barris de Barcelona- durant la dictadura. Una degradació que es percebrà més intensament cap al 1960 quan el perfil de la població que residia al Raval canvia: al perfil eminentment obrer de la primera meitat de segle li succeeix una creixent desobrerització que es veu agreujada pels èxodes de població –del centre històric a la perifèria- que protagonitzaren principalment els joves que residien al Raval. Com a conseqüència, la població del cèntric districte de Ciutat Vella es va desplomar en poc més de trenta anys, perdent quasi dos terços dels seus habitants i provocant així, l'envelliment de la seua població. De manera que, unes dècades després, als anys 70 i 80 el preu dels habitatges rondava la mitat del preu mitjà de les vivendes de la Ciutat Comtal; motiu pel qual, el barri continuà sent una alternativa residencial viable per als sectors de rentes més baixes, especialment immigrants.

Tanmateix, la forta depressió econòmica, que comportà un intens procés de des-industrialització a finals dels anys 70, va conduir a la terciarització del mercat de treball en Barcelona. Una terciarització que va afectar especialment al seu centre històric, on es consolidaren negocis i activitats marginals com la prostitució, el tràfic de drogues o la petita delinqüència. Unes activitats que ajudaren a consolidar l'estigma que pesava sobre aquesta zona: una àrea on residia gent marginal i de *mal viure* (Figures 28 i 29). A ulls de l'opinió pública i inclús del propi govern local, malauradament, es feia com si la classe obrera que romania al barri, o sigui, els autòctons no visqueren allí. Així doncs, durant aquestes dues dècades la "crisis urbana" es va instal·lar al districte de Ciutat Vella i al barri del Raval, amenaçant en degradar el centre històric per complet (García i Hernández 2006).

Figura 27 i 28. El Barri Xino de Barcelona al 1980. Fotografies de Joan Colom.

Baix aquest context, a partir de finals del 1980 sorgiren dos nous fenòmens al barri, un de continuïtat amb el passat i l'altre de ruptura. Per una part, de forma notable va irrompre la immigració estrangera. I d'altra banda, des del govern local es van iniciar plans de transformació i renovació del teixit urbà, deixant per tant de costat la política de degradació i deixadesa que havia caracteritzat el barri des de principis del s. XX.

6.1.2. La reforma urbanística

La situació urbanística del barri del Raval de Barcelona a principis dels anys 80 era, per tant, extremadament greu a causa dels dèficits estructurals bàsics que el barri havia anat acumulant al llarg de la seua història. Alguns dels principals problemes que presentava –i continua presentant en algunes àrees concretes– es centraven en la falta d'espai públic, o sigui, places i zones verdes; infradotació d'infraestructures i equipaments de barri i ciutat, com la carència d'entitats de caràcter popular, centres cívics, biblioteques, museus, etc.; la degradació dels edificis i, molt especialment, del parc d'habitatges –les vivendes eren de dimensions molt reduïdes a causa de les nombroses subdivisions realitzades per poder donar recer als immigrants–; l'escassa dotació d'equipaments bàsics –enllumenament, aigua corrent o sanitaris–; una densitat demogràfica molt elevada i la falta de salubritat dels carrers (Subirats i Rius 2004). Un deteriorament urbanístic molt preocupant que anava acompanyat d'un elevat grau de marginació i exclusió.

Totes aquestes deficiències que presentava el Raval i d'altres particularitats –zona urbana pauperitzada pel deteriorament de les seues construccions, patrimoni arquitectònic escassament valorat, degradació social i ubicat al nucli central de la ciutat– li conferien les característiques adequades per convertir-se en un

espai gentrificable (Checa-Artasu 2010). Així doncs, i després del fracàs del Pla Macià que es va veure truncat per l'alçament militar rebel de juliol de 1936, a la dècada dels 80 s'iniciaren les obres de rehabilitació del Raval amb l'excusa d'una suposada batalla pel control de la droga al Barri Xino.

Com instrument de gestió de la reforma, l'any 1988 -dos anys després de que Barcelona siga designada seu dels Jocs Olímpics del 1992- es va crear la societat mixta municipal Promoció Ciutat Vella SA (Procivesa), de capital mixt, públic-privat. Esta societat serà una de les principals encarregades de gestionar el sòl a través de programes de renovació urbana que afectaran tant al Raval com al Casc Antic, i de processos d'esponjament -enrunament d'edificis i obertura de nous espais- de les zones més atapeïdes del teixit urbà. Per fer-nos una idea de la magnitud del canvi, entre 1988 i 2012, com a conseqüència sobretot de les tres macrointervencions realitzades al Raval –l'àrea de la Casa de la Caritat, la Rambla del Raval i l'Illa del Robador- es calcula que es van expropiar i enderrocar més de 500 edificis, destruir 4.200 habitatges, 800 locals comercials i expulsar de forma directa a més de 7.000 habitants; alliberant tanmateix uns 100.000 m de sòl (Subirats i Rius 2004). Una superfície que es va destinar a la creació d'espai públic i vial, a la construcció de vivendes de promoció pública i també d'equipaments de barri, però sobretot de serveis de ciutat. L'elevat percentatge destinat a la ubicació d'equipaments de ciutat (Taula 1) és una mostra clara de la voluntat que tenia l'administració pública per obrir el barri a nous visitants, de la pròpia ciutat o turistes, i la de diversificar de manera notable els usos i funcions del centre històric de Barcelona (García i Hernández 2006). Per tant, l'interès de l'administració pública -el qual es veurà reforçat pel recolzament de les entitats privades- serà, de forma amagada, el de gentrificar el barri del Raval.

Taula 1. Recursos destinats a la renovació urbana de Ciutat Vella (1988-2001).

Inversions públiques	Euros (milions)	Valors en %
Infraestructures	103.10	9.71
Equipaments de barri	104.32	9.82
Equipaments de ciutat	430.79	40.57
Habitatge d'obra nova	207.85	19.57
Espai públic	215.92	20.33
TOTAL	1061.98	100

Elaboració pròpia a partir de les dades proporcionades per Procivesa 2002.

Durant el procés de reforma del barri, al Raval hi va haver molts enderrocs. No obstant, de totes les intervencions urbanístiques que es portaren endavant, tres destaquen a sobre: la rehabilitació de l'àrea de la Casa de la Caritat, l'obertura de la Rambla del Raval i la més recent de totes, l'Illa del Robador. Es cert que, altres espais i equipaments públics han sigut també construïts i reformats però, la centralitat, les dimensions i repercussions d'aquests tres li atorguen una especial rellevància (Annex F; García i Hernández 2006).

La primera d'aquestes tres intervencions es centra en la construcció i rehabilitació dels edificis de l'Illa de Sant Ramon (1988-1999); una àrea en la que s'han instal·lat diversos equipaments culturals. Entre ells, l'any 1994, Albert Vilaplana va rehabilitar la Casa de la Caritat, transformant-la en l'actual Centre de Cultura Contemporània de Barcelona (CCCB; Figura 29), un any després es va construir el Museu d'Art Contemporani de Barcelona (MACBA) dissenyat per Richard Meier; al 1999, la Fundació d'Ajuda contra la Drogoaddicció (FAD) es va traslladar i va obrir les seues portes a la Plaça dels Àngels, i l'any 2006, molt a prop d'esta plaça es va construir la facultat de Geografia i Història de la Universitat de Barcelona. Posteriorment, altres universitats privades també decidiren ubicar molt a prop les seues facultats i biblioteques.

Figura 29. El CCCB a l'antiga Casa de la Caritat. Fotografia cedida pel CCCB.

La segona megaactuació (1991-2001) correspon amb la construcció d'un passeig, el de la Rambla del Raval (Figura 31). Per a que aquest projecte es materialitzara es va haver d'enderrocar 62 edificis (Figura 30), entre els quals es troben la casa modernista de Can Buxeres i la farmàcia Sastre Marqués, datada del 1855 i decorada per Josep Puig i Cadafalch. La seua construcció va esborrar els

carrers de la Cadena i de Sant Jeroni i va obrir el barri, reclòs i marginat, al turisme, provocant tota una mena de conflictes amb els veïns:

“Les associacions de veïns coincideixen que, encara que fossin certes les exigències d’obrir espais perquè entressin la llum i l’aire al barri, això no requeria la destrucció majúscula que es va dur a terme en nom de la Rambla del Raval” (Fernández 2012).

Esta plaça-rambla que devia servir per a albergar tot tipus d’esdeveniments cívics, més de deu anys després de la seua inauguració s’ha convertit més bé en un espai de trànsit per a visitants i (des)encontre per a veïns (Fernández 2012).

Figura 30 i 31. A l’esquerra, a l’altura del C/ Hospital les restes del C/ Sant Jeroni, amb l’última casa en ple enderroc (2001); a la dreta, la Rambla del Raval a l’actualitat.
Fotografies cedides Javierre-Kohan.

Contiguament a la Rambla del Raval, es va procedir a l’enderrocament de l’Illa del Robador, la tercera i més recent macrointervenció urbanística del Raval (2006-2012). En aquest emplaçament, es van destruir uns 50 edificis, amb les seues corresponents 450 vivendes i 93 locals comercials: sabateries, perruqueries, “cases de goma” i bars que, en definitiva, tenien l’objectiu de fer desaparèixer tot rastre de la cultura urbana del Barri Xino. Per aquest motiu, dita actuació fou coneguda com l’últim assalt al Raval (Fernández 2012). Es tractava d’un espai al cor del barri en el qual l’empresa hotelera Barceló va decidir construir un hotel; una espècie de panòptic de luxe que asseguraria l’arribada de turisme de classe alta i mitjana (Fernández 2012). Tanmateix, en aquest indret s’ubicà la seu d’UGT, s’incorporaren al seu costat pisos de vivenda social -que pràcticament no allotjaren a ningun veí afectat per esta o altres expropiacions- i també es va construir un altre equipament cultural: la Fílmoteca de Catalunya.

Com es pot observar, la instal·lació d'equipaments culturals ha configurat un dels eixos centrals en la política urbanística impulsada al Raval. A través d'aquests serveis, l'administració pública ha buscat potenciar el barri amb espais que funcionen com pols d'atracció per a usuaris tant de la pròpia ciutat i com per a turistes. Ubicant en ell museus (Figura 32), facultats universitàries, la Filmoteca i altres serveis culturals revelen la tendència –que també s'ha donat en moltes altres ciutats europees- a la qual l'Ajuntament de Barcelona s'ha sumat: les estratègies de dinamització cultural com a política urbana dirigida a promoure la regeneració dels centres històrics, han jugat un paper clar en la revitalització dels barris centrals. La construcció d'estes infraestructures no solament ha atret l'arribada de nous visitants, també ha esdevingut atractiva per a les classes creatives que poc a poc es traslladen a viure al barri, amb les repercussions que l'arribada de nouvinguts amb un nivell d'ingressos més alts genera.

Figura 32. El MACBA a la Plaça dels Àngels. Fotografia cedida pel MACBA.

Com s'ha determinat en alguns exemples, durant el procés d'execució dels projectes de transformació urbanística al barri del Raval han anat sorgint una sèrie de conflictes entre l'Ajuntament i la comunitat local.

Així com durant els primers anys semblava que l'operació urbanística es portava endavant amb un notable consens social; aquests acords començaren a deteriorar-se sobretot a partir del 1990 (García i Hernández 2006). Durant els 90, gran part de les entitats veïnals es qüestionaren la gestió de la renovació urbana. Així sorgiren els primers conflictes al voltant de les destinacions urbanístiques de sostre comercial i residencial al barri. La determinació de quines famílies eren considerades beneficiaries del dret al reallotjament o a la indemnització, la fixació

de les seues quanties i la determinació de la qualitat arquitectònica dels nous edificis de promoció pública i del preu que havien de pagar per les noves vivendes han sigut motiu de desacords i tensions entre el moviment veïnal del barri i les institucions (Subirats i Rius 2004). Encara avui en dia, milers de famílies i residents que foren expropiats i forçats a abandonar les seues cases –inclús a través de casos de *mobbing* (Figura 33 i 34;)-, solament unes poques han rebut un nou pis al mateix barri (Fernández 2012). Tampoc les pèssimes condicions d’habitabilitat que suporten la majoria dels residents de rentes baixes del districte han millorat. Les ajudes a la rehabilitació han sigut el principal mecanisme per a atreure a famílies de renda mitjana-alta ja que, les classes baixes no compten amb el capital cultural i econòmic necessari com per a accedir a les subvencions. Així s’accelera el procés de gentrificació del Raval.

Ja més recentment, amb la renovació urbana pràcticament finalitzada, els problemes que han sorgit estan lligats al disseny i la funcionalitat dels nous espais públics i dels equipaments culturals. Part dels residents manifestaven la seua disconformitat entorn a aquests serveis ja que suposen un elevat gasto públic –que es podia destinar a solucionar problemes socials que pateix el Raval-, els resultats dels quals no són aprofitats de manera directa pels residents del barri. A més, la seua instal·lació ha afavorit la pujada del preu de la vivenda; motiu pel qual, també han sorgit conflictes units als efectes de l’increment dels preus dels béns immobles, conseqüència de la revalorització del sòl en el conjunt del barri.

Figura 33 i 34. A l'esquerra, deficiències estructurals a un pis del C/ Robador, enfront de la Filmoteca, que pateix *mobbing*; a la dreta, grafit contra el *mobbing* al Raval. Fotografies de l'esq., cedida per El País (2013); a la dreta, elaboració pròpia.

Precisament, el mercat immobiliari s'ha convertit en un dels grans protagonistes al Raval. Partint de la situació que a la dècada dels 80 el mercat immobiliari al barri era pràcticament inexistent; recentment el moviment en aquest mercat ha sigut molt més intens que en altres zones. A l'actualitat, el preu mitjà del lloguer al mes ronda al voltant dels 735€, semblants als preus que es paguen a la Barceloneta, però menors que els del Barri Gòtic (Ajuntament de Barcelona 2017). Així i tot, el preu del lloguer al Raval es considerat bastant elevat. El cost d'un pis en Ciutat Vella s'ha triplicat en 10 anys (Figura 35), patint una pujada relativa major que la que ha experimentat el conjunt de Barcelona. Subirats i Rius (2004) al seu estudi indiquen que el preu mitjà d'un pis de segona ma al Raval es de 201.000€ i la seua superfície mitjana d'uns 55 m², fet que confirmaria les dimensions reduïdes dels habitatges al barri. Així doncs, el preu mitjà de compra per m² rondaria al voltant dels 3.300€, sent cada cop més elevat però, situant-se per sota de la mitja de Barcelona.

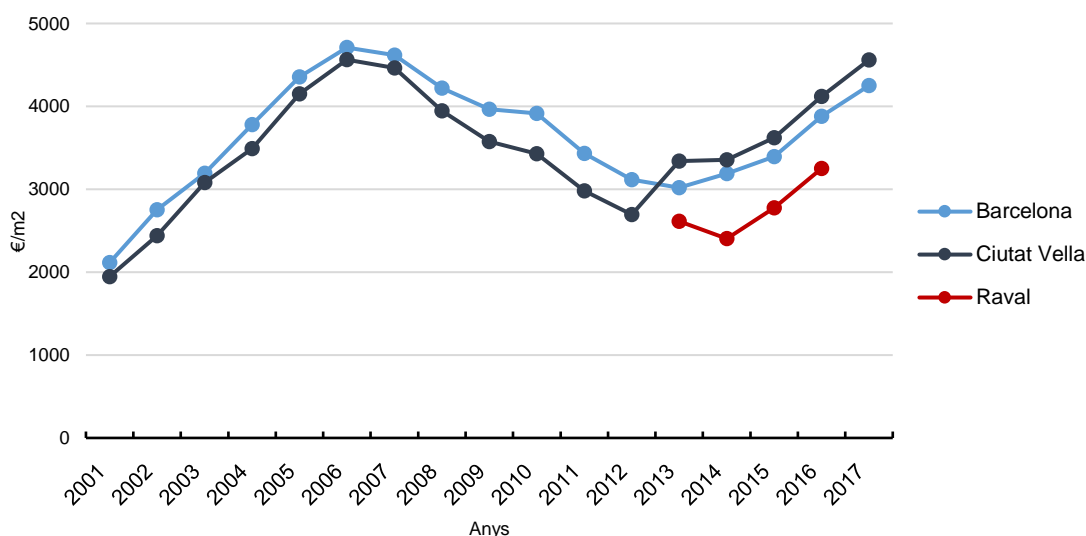

Figura 35. Comparació de l'evolució del preu de venda de la vivenda de segona ma en Barcelona, Ciutat Vella i el Raval (2001- 2017). Elaboració pròpia, dades del Departament d'Estadística de l'Ajuntament de Barcelona.

Encara que, cal destacar que els preus a dins del Raval varien: els preus màxims estarien al voltant dels 5.500€/m² i correspondrien als pisos situats al Paral·lel; mentre que el mínim, els ubicats al carrer Roig o Robadors, estarien entorn als 2.236€ (Subirats i Rius 2004). Preus en tot cas inassolibles per a gran part dels antics residents del barri, de baixos ingressos. De manera que, la situació que presenta l'espai urbà on s'ubica la vivenda determina, com és obvi, el

seu preu. Als límits del barri o a un dels seus carrers principals –rehabilitats i pròxims als equipaments culturals i serveis de ciutat- és on s’ubiquen els pisos més cars; mentre que als carrers més estrets i sinuosos, en aquelles zones *més dolentes* o per rehabilitar, els preus són més barats (Subirats i Rius 2004). O sigui, com sempre, preus més baixos a l’eix sud del barri que a l’àrea nord.

Unes transformacions urbanes que, centrades en el “Modelo Barcelona” i la ideologia urbanística i impulsades per entitats públic-privades, han generat processos més o menys intensos de gentrificació al Raval –més marcats a l’àrea nord que a l’eix sud- i que han continuat sense atendre les qüestions relatives a les desigualtats socials existents al barri del Raval.

6.1.3. Els canvis socials: vells problemes, nous veïns

Les actuacions urbanístiques portades endavant al barri del Raval al llarg d’estes últimes dècades, han estat principalment dissenyades sota la ideologia urbanística. Mitjançant aquesta, l’administració pública ha justificat les seues intervencions com capaces de resoldre els problemes socials” del barri, relegant a un segon pla el treball social, prioritizant l’estructura urbana i la millora de l’espai públic. De manera que, les desigualtats socials perduren al barri: vells problemes, nous veïns.

Al finals dels anys setanta, els habitants del Raval en Barcelona, patiren una situació dramàtica de crisi demogràfica, social i econòmica (Minassian 2014). A causa dels importants èxodes de població que protagonitzaren principalment els joves que residien al centre de la Ciutat Comtal, i que marxaven a viure a la perifèria; la seua població es va desplomar en poc més de 25 anys. De manera que el Raval va passar de tenir uns 74.000 habitants al 1971 a 34.871 l’any 1996, és a dir, va perdre més de la meitat de la seua població, provocant també el seu envelliment. No obstant, l’arribada a principis dels anys noranta d’immigració estrangera, la intensitat del qual ningú havia imaginat, va atenuar estos dèficits. A l’actualitat, el Raval, amb una població de 47.274 habitants, a més de ser el barri amb major densitat residencial de tota la ciutat, és el que concentra un nombre més elevat d’estrangers de tota Barcelona amb una tendència al rejuveniment de l’estructura per edats (Figura 36).

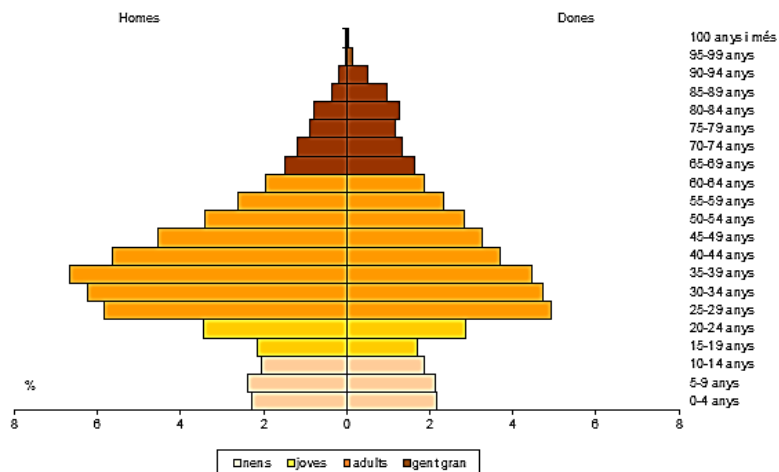

Figura 36. Piràmide d'edats del barri del Raval de Barcelona, any 2017. Departament d'Estadística, Ajuntament de Barcelona.

De manera que, la intensa arribada de població immigrant a la dècada dels noranta, especialment de fóra de la Unió Europea, va introduir de nou al barri població susceptible a ser *descapitalitzada* (Fernández 2012), degut a la condició jurídica d'immigrant extracomunitari. De forma que no han desaparegut “ni els pobres ni la pobresa”. Si bé, l'informe de rendes familiars a Barcelona (2016) reflexa que l'any 2000 aquest barri era un dels més pobres de tota la ciutat i que, a l'actualitat, ha fet un salt endavant significatiu; encara continua presentant valors molt per davall de la mitja de Barcelona –situant-se al segment de renda baixa (Annex G)- i per tant, dèficits socials importants en algunes zones concretes. A més, les dades d'atur mostren que, a pesar de que progressivament aquesta taxa va disminuint al barri, encara es troba entorn al 10%, quasi tres punts per dalt de la mitja de Barcelona. Aquests valors, juntament amb les petites dimensions dels habitatges en general –entorn als 55 m²-, l'antiguitat dels edificis -al voltant del 80% dels pisos es construïren abans del 1960- i les baixes condicions socioeconòmiques de la seua població, que mostren indicadors de salut més desfavorables, ens indiquen les necessitats i atencions socials que encara, avui en dia, requereix el Raval a pesar de les re-formes urbanístiques que en ell s'han realitzat (Ajuntament de Barcelona 2017).

Així com s'ha detallat, al mateix temps que es va procedir a la renovació del barri, un gran nombre d'immigrants procedents de fóra d'Europa es van instal·lar al Raval. Un important grup poblacional que, amb el pas del temps, ha deixat les seues pròpies senyals socials i configura distintes àrees al teixit urbà segons la

seua procedència (Sargatal 2001), com per exemple, a través dels seus comerços. Però, no seran els únics que deixaran la seua empremta als carrers del Raval, l'arribada de les classes mitjanes –gentrificadors- també modificarà la història recent del barri i el seu paisatge comercial.

6.1.3.1. Els immigrants extracomunitaris

Un dels canvis més importants que ha viscut el Raval a nivell poblacional ha sigut l'arribada d'una gran quantitat d'immigrants procedents de països en vies de desenvolupament. A finals de la dècada dels 80, i molt abans de que s'experimentés en tota Barcelona, al Raval es començà a percebre la seua arribada. Un flux migratori que s'incrementà notablement cap a mitjans dels 90, assolint el seu valor màxim l'any 2013 quan el 50% de la població resident al barri era estrangera. I a l'actualitat la situació no és gaire diferent: el Raval continua sent el barri amb la taxa d'immigració més alta de la ciutat -48,5% del total- on pràcticament, un de cada dos residents és estranger (Departament d'Estadística 2017). La gran majoria d'aquestes persones van arribar al barri atrets per les oportunitats que ofería el mercat immobiliari. Ciutat Vella, amb el rati d'habitatges per habitant més favorable de Barcelona entre el 1980 i 1990, amb una tendència predominant al lloguer i un elevat nombre de pisos lliures a preus molt baixos -les seues condicions de conservació no eren massa bones- tenia les característiques adequades per a convertir-se en el lloc d'assentament dels nous immigrants (García i Hernández 2006), a l'igual que ho va ser al passat:

“Les grans migracions de finals de segle fan que el Raval es rencontre amb la seua tradicional i reincident condició de barri refugi per a aquelles persones que arriben a la ciutat i busquen treball i futur amb molts pocs recursos” (Subirats i Rius 2004).

Pel que fa a la seua procedència, aquesta és molt heterogènia. No obstant, la presència de quatre comunitats destaquen sobre el total de població estrangera: pakistanesos (14,49%), bangladeshians (9,3%), filipins (5,14%) i indis (4,34%), són les nacionalitats més nombroses a l'actualitat (Departament d'Estadística 2017). Atenent a aquesta diversitat d'ètnies, cal destacar que al Raval no s'observa una situació de monopoli per part d'una determinada nacionalitat o ètnia, sinó

més bé una població immigrant heterogènia en quant a col·lectius nacionals, culturals i religiosos; trets que li confereixen un caràcter multicultural al barri.

6.1.3.2. Els altres nouvinguts

Paral·lelament al procés de reforma i al fenomen de la immigració, es va produir l'arribada de nous habitants al barri: *pijos*, *progres*, *modernillos* o *gentrificadors*, són soles algunes de les etiquetes que s'empren per a descriure aquesta capa social ben heterogènia. Un col·lectiu format per individus molt distints uns dels altres però, que tenen en comú ser de classe mitjana, amb estudis superiors i no ocupar llocs de treball de decisió significatius. Són doncs, persones que presenten situacions laborals estables com a funcionaris; que estan a l'espera d'oportunitats de treball i d'altres que treballen i estudien a la vegada, normalment artistes o intel·lectuals (Subirats i Rius 2004). Un grup poblacional al qual se li atribueix la recent millora d'alguns indicadors al barri com la categoria socioprofessional o el nivell d'estudis (Figura 37).

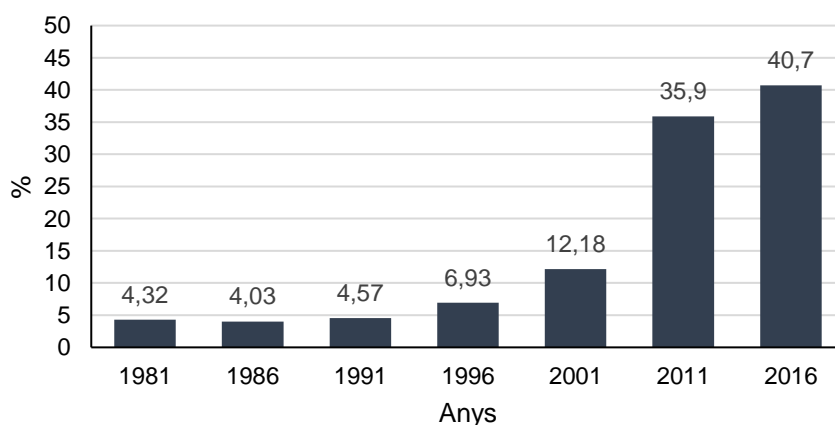

Figura 37. Evolució de la població amb estudis superiors al barri del Raval en Barcelona (1981-2016). Dades extretes de Martínez 2000 i del Departament d'Estadística, Ajuntament de Barcelona.

De procedències distintes –molts d'ells estrangers de “països rics”-, arriben al barri atrets per la nova imatge que el Raval projecta. Especialment l'eix nord que, després del procés de reforma, es percep com un espai vital i dinàmic el qual els ofereix un gran ventall de possibilitats en quant a oferta cultural i comercial. De manera que, ocupa espais molt diferents a la resta de grups del barri i, per tant, genera dinàmiques urbanes molt diverses. Per exemple, donat pels seus gustos i estils de vida, aquests instal·len galeries d'art, botigues de roba *vintage*, o atrets per les noves tendències *foodie* faciliten que al Raval s'instal·len nous

comerços de productes específics, tal i com s'exemplificarà posteriorment. En general, a pesar de ser una població menys nombrosa que els altres dos grups, els nousvinguts de classe mitjana -considerats un dels principals dinamitzadors del fenomen de la gentrificació al Raval junt a l'Administració Pública-, tenen poder per a legitimar -o deslegitimar- els canvis que es van produint sobre el barri.

6.1.3.3. Els antics residents

Entre els habitants tradicionals del barri també existeix una gran heterogeneïtat: petits comerciants de *tota la vida* del barri, gent gran –molts dels quals viuen sols-, classes populars i individus exclosos del sistema productiu formal (García i Hernández 2006) formen part d'un barri que s'ha transformat i que com no, ha afectat intensament a la seua població. Un sector poblacional que es veu, cada cop més, obligat a marxar del seu barri, sent substituït per les classes mitjanes i pels immigrants extracomunitaris.

Figura 38. Un carrer del barri del Raval on s'entrellacen les comunitats d'immigrants amb els nousvinguts. Fotografia cedida per Cedrón, 2017.

6.2. El Raval nord i sud: dues realitats contrastades

Si bé en alguns aspectes, la transformació del cèntric barri barceloní del Raval ha comportat canvis positius en tant que ha reduït la seua densitat, ha guanyat en espais públics i s'han rehabilitat part dels seus edificis, cal destacar que estes actuacions no han afectat per igual a totes les zones del barri. Mentre que la part nord -on es concentra un major nombre d'equipaments culturals- s'ha revitalitzat de forma molt evident amb la instal·lació de nous comerços i l'arribada de residents amb certa capacitat adquisitiva (Annex H); a l'eix sud, hi ha àrees on la situació que presenta és molt semblant a com era fa una dècada o, inclús, esta s'ha agreujat (Annex H i I). De manera que les diferències urbanístiques i

sociològiques que sempre hi ha hagut al Raval, encara, avui en dia, són fàcilment perceptibles a ulls dels residents i visitants (Sargatal 2001).

El carrer Hospital es considera el punt d'intersecció entre les dues grans zones del Raval: Raval nord i Raval sud (Annex E). Esta divisió respon a una combinació entre l'imaginari col·lectiu –que situava al Barri Xino i les seues activitats il·legals a la zona sud- i la realitat estadística, que mostra indicadors socioeconòmics més positius a l'àrea nord. Una subdivisió “artificial” que, l'Ajuntament de Barcelona ha emprat durant la planificació i implementació d'algunes de les seues polítiques socials, en part a causa de les diferències de capacitat econòmica entre estes zones, com pel gran volum de població que posseeix el Raval -representa quasi el 50% del total dels habitants de Ciutat Vella (García i Hernández 2006).

6.2.1. Raval nord

El Raval nord –delimitat al nord-est per la Ronda de Sant Antoni, a l'est pel carrer Pelai i la Rambla de Catalunya i al sud pel carrer de l'Hospital- és una zona residencial, amb habitatges datats del segle XVI i XVII, i que com Martí Abella (2004) caracteritza és una àrea “més *normalitzada*, sense tanta pressió social ni humana”. Aquest eix ha estat normalment ocupat per població de classe mitjana-benestant i ha presentat sempre una millor planificació urbanística que l'àrea sud del barri. Coincidint amb aquest context, no resulta estrany afirmar que presenta els millors indicadors socioeconòmics del barri i amb uns percentatges de població immigrants sensiblement més baixos que la mitjana del barri. Per tant, no deu mostrar-se com una coincidència que mitjançant el PERI, les diverses facultats universitàries i els nous equipaments culturals - CCCB, MACBA, facultat de Geografia i Història de la UB, CIDOB, etc.- s'emplacen al voltant de la Plaça dels Àngels, o sigui, en la zona nord-est del barri, pròxim a Plaça Universitat, al carrer Pelai i Plaça Catalunya. Dits factors han comportat una major afluència de visitants en aquesta àrea, així com han propiciat l'apertura d'un important volum de nous comerços destinats als consumidors de classe mitja-alta -turistes i nouvinguts- a satisfer els seus gustos i preferències. En els darrers anys, junt als comerços ètnics s'ubica una creixent gamma de locals propietat o destinats als nous residents com són els estudis de disseny i arquitectura, restaurants *gourmet*, botigues de productes ecològics, etc; l'anàlisi

dels quals serà a continuació detallat. De manera que, la concentració d'equipaments de tipus cultural, d'altres d'escala de ciutat i de comerços lligats a les últimes tendències urbanes han aconseguit una profunda transformació del teixit urbà i una incorporació plena del sector nord del Raval en la vida social, cultural i d'oci de Barcelona (Ajuntament de Barcelona 2010).

6.2.2. Raval sud

En canvi, el Raval sud -ubicat entre les Rambles, el carrer Hospital, Sant Pau, el Paral·lel, el Passeig de Colom i les Drassanes- històricament lloc de residència de la població obrera -i actualment d'un gran nombre d'immigrants extracomunitaris-, ha estat subjecte al llarg de la història a importants tensions socials, humanes i urbanes (Abella 2004). Aquesta àrea al costat del mar, a l'igual que l'eix nord, també ha experimentat transformacions urbanístiques: primer l'obertura de les Drassanes en època franquista; a la dècada dels 90 la creació de la Rambla del Raval i més recentment, l'enderrocament de l'Illa de Robadors. Però, malgrat els esforços urbanístics realitzats, les desigualtats socials perduren al barri. Els indicadors sociodemogràfics indiquen que aquesta àrea ha patit en els darrers anys una densificació exacerbada, molt per damunt de qualsevol altre barri de la ciutat (Annex J); particularitat que ha accentuat el seu caràcter obrer i immigrant. Una morfologia urbana de carrers estrets, poc ventilats, amb edificis mal equipats i deteriorats, on es localitzen un elevat nombre d'establiments d'oci nocturn que, n'ha incrementat els dèficits. De manera que al sector sud del barri, encara persisteixen aspectes millorables i deficiències importants que es tradueixen en un teixit social poc cohesionat; espai públic de baixa qualitat; manca de confort en els habitatges –multitud de pisos amb menys de 30m², i d'altres que presenten mal estat de conservació-; situacions i espais que propicien l'exclusió social i la marginalitat (Ajuntament de Barcelona 2010).

Per tant, al Raval sud, la mescla entre el que s'ha heretat i les profundes transformacions socials i econòmiques que sofreix a escala global suposen una juxtaposició de velles i noves problemàtiques (Ajuntament de Barcelona 2010). De manera que, que les formes de vida tan peculiars del Raval no han desaparegut del tot; encara, avui en dia, a l'eix sud es manté viva la representació hiperbòlica associada al mite del Barri Xino (Fernández 2012).

6.3. La transformació comercial del Raval

En el darrer segle, l'antic Districte V de Barcelona va passar de ser conegut com el Barri Xino barcelonès, famós pels teatres, tavernes, cabarets i “cases de goma” que es concentraven als seus carrers més estrepitosos; a denominar-se Raval i estar atapeït de bars, comerços ètnics i per les cada vegada més nombroses botigues de productes ecològics i de proximitat, que fan les delícies de les classes mitjanes que resideixen al Raval i dels turistes que passegen pels seus carrers. Unes transformacions comercials que, com no, es troben íntimament vinculades als canvis urbanístics i socials que ha experimentat en els últims temps.

6.3.1. *Dels cafès, tavernes i teatres als comerços ètnics*

A finals del segle XIX, l'actual barri del Raval de Barcelona deixava de ser l'epicentre del desenvolupament industrial de la ciutat a la vegada que l'Eixample barcelonès anava agafant forma. Alguns dels espais que aquestes fàbriques deixaren lliures a l'eix nord del barri foren ocupats per tallers, magatzems, obradors i comerços; mentre que a les àrees més pròximes a la mar s'hi van obrir bars, tavernes, fondes, pensions, cases de dormir i cabarets com el de La Criolla (Figura 39), una de les sales d'espectacle més concorregudes de tot el Raval, ubicada a l'antiga fàbrica de filats del carrer del Cid. Llavors, la proximitat del port i el pas habitual de mariners, comerciants, intel·lectuals i artistes bohemis es van convertir en una de les fonts principals d'ingressos d'aquests establiments d'oci.

Figura 39. Cabaret La Criolla ubicat al Raval durant una dels seus espectacles amb travestits. Fotografia cedida per (Casas 2010).

Unes instal·lacions portuàries que, directa o indirectament, donaven feina a molts habitants del barri, els quals desenvoluparen alhora noves formes de relació social i d'associacionisme. Així doncs, una de les expressions que més es van arre-

lar al barri foren les societats de caràcter recreatiu, en especial les corals –com l’Orfeó Canigó al carrer de la Junta del Comerç o Xauxa al ja desaparegut carrer de Sant Jeroni- i les dedicades a l’esbarjo –ubicades a la meitat sud com Els Únics i El Casino Mundial al Nou de la Rambla (Homs 2013)-. Una cèntrica àrea de la ciutat que també es va consolidar com el barri dels teatres on destacaven el Liceu, el Romea o l’Odeon. De manera que, la convivència entre el món de l’oci i el del treball -i les activitats i negocis que ratllaven molts vegades el límits de la legalitat (Figura 40)- marcaren el tarannà social i econòmic de principis del s. XX, a la vegada que desenvoluparen una nova tipologia comercial a l’oficialment designat com Districte V però, popularment conegut com Barri Xino.

L’essència del Xino al paisatge comercial del cèntric Districte V romandrà passats els anys setanta (Figura 41 i 42) però arrossegant una notòria precarietat social i econòmica, la qual es traduïa en una important degradació física que afectava tant als espais públics, als edificis i habitatges, als comerços com a les poques indústries que quedaven en peu al barri. Un deteriorament urbanístic que anava acompanyat d’un elevat grau de marginació i exclusió, i d’una forta alarma social al voltant del tema de la inseguretad ciutadana que incloïa delinqüència, tràfic de drogues i prostitució als seus carrers.

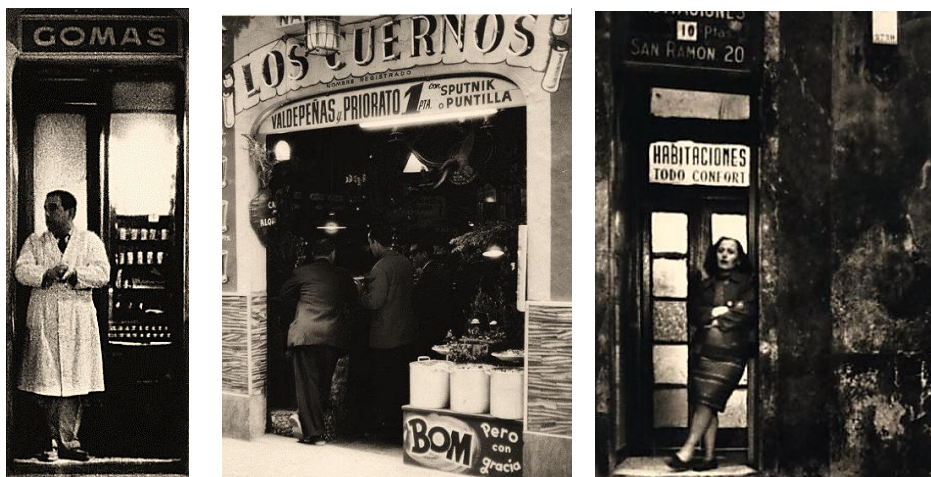

Figura 40, 41 i 42. A l’esquerra, establiment que venia “gomas y lavajes” ubicat al Raval. Al centre, taverna *Los Cuernos*, ubicada al C/ Sant Oleguer, envoltat d’un ambient decadent amb presència permanent de prostitutes i gent de vida dubtosa. A la dreta, una pensió al C/Sant Ramon. Fotografies cedides per www.eltranvia48.blogspot.com

Amb l’excusa d’una suposada “batalla pel control de la droga al Barri Xino” (Roto 2011) i poc abans de celebrar-se a Barcelona els Jocs Olímpics de 1992, es va

aprovar un pla de reforma al barri del Raval que comportà la progressiva modernització de la seua trama urbana i que, com a conseqüència, el preu que va haver de pagar fou la pèrdua de part de la personalitat i de la identitat comercial dels seus carrers. De manera que, molts *tablaos flamencs*, bars, cabarets, pensions, *mueblés* i botigues de *gomas y lavajes* foren clausurades baix el discurs de no ser considerats establiments “políticament correctes” (Barcelofilia 2010). En total, més de 400 comerços ubicats al Raval van tancar durant la dècada dels 80.

Però, esta tendència negativa es va aturar amb l'arribada de la immigració extracomunitària que, aprofitant el tancament de centenars d'establiments al Raval, van obrir multitud de comerços, revitalitzant així el teixit comercial del barri (Fundació Tot Raval 2013). Llavors, de nou el tarannà social i econòmic del Raval va fer un gir als anys 90 que es va traduir en l'aparició de noves tipologies comercials: locutoris, botigues de telèfons mòbils i accessoris informàtics d'internet, enviament de remeses, basars, perruqueries, botigues de roba, botigues de queviures, carnisseries especialitzades i bars i restaurants de cuina autòctona internacional. Uns establiments regentats principalment per pakistanesos, marroquins, filipins, indis o xinesos que s'ubicaven pràcticament a tot el barri a inicis de la dècada del 2000. No obstant, algunes zones i carrers destacaven per la seua concentració i especialització (Figura 43).

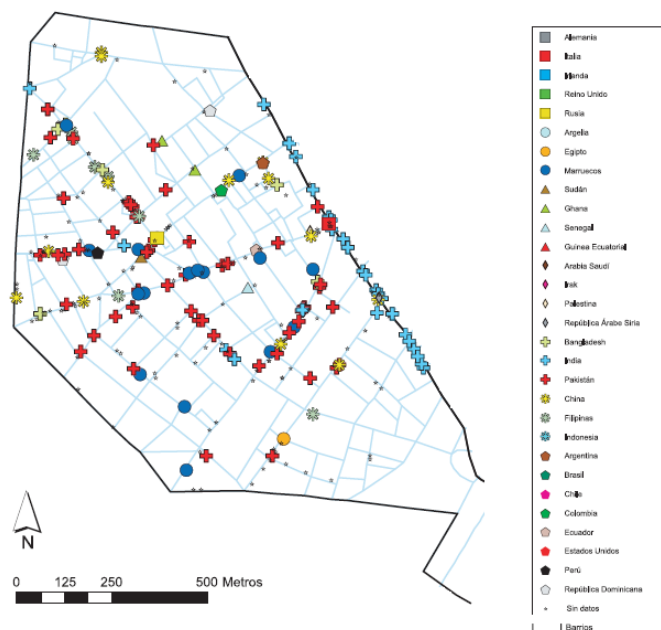

Figura 43. Origen dels comerciants ètnics segons país de procedència al Raval, l'any 2004. Mapa extret de l'estudi de Serra 2006.

Per exemple, de nord a sud, primer s'identifica el conegut com Triangle de Ponent –espai comprès entre la Ronda de Sant Antoni, Joaquim Costa i Riera Alta-, en el qual hi predominaven establiments tipus perruqueries, petits supermercats i verduleries regentades principalment per filipins, la comunitat estrangera més nombrosa en dita àrea (Figura 44); els eixos radials dels carrers del Carme, Sant Antoni Abat, Hospital i les Rieres s'emplaçaren multitud de locals d'origen pakistanès o marroquí com locutoris, carnisseries, minoristes tèxtils i perruqueries. A l'igual que al carrer de Sant Pau; en aquest carrer, juntament amb l'inici del de l'Hospital, a causa de la seua proximitat al Mercat de la Boqueria i a les Rambles, s'instal·laren un gran nombre de botigues de *souvenirs* regentades per indis. En direcció al sud, els bars, restaurants i les carnisseries de l'eix de la Rambla del Raval fan de nexa d'unió entre el Sant Pau i el de l'Hospital (Figura 45). Mentre que els establiments del carrer Nou de la Rambla, marcat per tipologies semblants als dos anteriors, constituïa pràcticament el límit meridional del comerç ètnic i del comerç en general al barri del Raval.

Figura 44 i 45. A l'esquerra, fruiteria d'origen filipí al C/Joaquim Costa. A la dreta, el carrer de l'Hospital caracteritzat per les carnisseries àrabs. Elaboració pròpia, 2017.

Aquesta concentració espacial que es dona, en major o menor grau, amb els comerços ètnics al Raval suposa, abans de res, proximitat espacial. Un criteri fonamental per a sustentar les xarxes socials que se desenvolupen dins dels col·lectius immigrants i que es podria completar, i justificar, per un altre factor que entra en joc: l'atracció dels immigrants pels pisos de preu més baix, en zones degradades de la ciutat; de manera que es confirmaria l'aplicació de la teoria de l'escola de Chicago del procés d'invasió-succesió (Serra 2006). Per aquest motiu, es pot entendre que en la part més septentrional del barri, on abunden els

equipaments culturals -museus, facultats i biblioteques- i el preu dels habitatges i dels locals comercials són més elevats com a conseqüència de la revalorització del sòl, els establiments ètnics no són tant nombrosos (Annex K). En aquestes àrees, molt influenciades pels recents processos de rehabilitació, s'entreveuen també els signes de la gentrificació al seu paisatge comercial on els establiments ètnics s'entrellacen amb franquícies, tendes de roba *vintage*, estudis d'arquitectura i disseny, botigues de productes ecològics, de proximitat i també restaurants *gourmet*, vegans i d'altres que ofereixen propostes saludables. O sigui, ja es percep l'últim moviment important en l'evolució comercial del Raval, marcat per les tendències urbanes de la classe mitjana.

6.3.2. El nou escenari del comerç al Raval

El barri del Raval de Barcelona és un espai caracteritzat per ubicar-se en una enclavament geogràficament privilegiat -al centre de la ciutat- i per comptar amb un alt cens d'institucions i equipaments culturals. Uns factors que han modificat recentment la imatge i les dinàmiques comercials i relacionals del barri, fent del Raval un nou focus d'atracció per a les més diverses iniciatives comercials i amb una oferta plural de productes i serveis que, en molts casos, respon al perfil dels nous nous al barri: les classes mitjanes que, amb els seus gustos cosmopolites, són considerats els potencials consumidors.

Així doncs, el Raval està sent protagonista d'un nou moviment significatiu en la transformació comercial. En els últims anys, alguns joves –i no tant joves- emprenedors, altament qualificats i amb estils de vida més bohèmics que, aprofitant les noves oportunitats que les reformes urbanes i la ubicació de museus, facultats i biblioteques els ofereixen, han decidit instal·lar al Raval moderns restaurants i botigues alternatives. Uns establiments que s'inclouen a dintre d'uns nous formats comercials, els quals s'especialitzen bàsicament en els sectors de la decoració i moda, la restauració i la cultura; típics de barris gentrificats. Entre estes noves tipologies destaquen les tendes *vintage*, és a dir, botigues d'antiguitats i de productes de segona mà de roba o de decoració; tanmateix ressalten els negocis que giren al voltant de la cultura (Figura 46) com teatres alternatius, cafès-llibreries, espais creatius, galeries d'art, estudis de disseny, etc.; i també

les botigues de productes especialitzats i els restaurants de moda, que ofereixen propostes saludables, vegetarianes o inclús veganes (Del Romero i Lara 2015).

De manera que, artistes i emprenedors -molts dels quals resideixen al propi barri des de fa relativament poc de temps- han decidit reobrir les portes d'alguns antics locals en desús (Figura 47) i reconvertir-los en tendes de roba *vintage*, restaurants de cuina de creació, bars de tapes i copes, bars musicals nocturns, tallers de disseny i altres comerços guiats per les noves tendències alimentàries i sostenibles. Que si bé, estos negocis difereixen bastant dels productes i serveis que el Raval més multicultural, i l'antic Barri Xino, estaven acostumats a vendre; la seua tipologia és molt semblant a la que els centrals barris gentrificats d'arreu del món ofereixen.

Figura 46 i 47. Establiments comercials alternatius, molt relacionats amb la cultura, ubicats al carrer de la Unió i al de l'Arc del Teatre. Elaboració pròpia, 2017.

De manera que, al Raval cada dia es veuen nous resultats, s'obrin noves botigues i projectes determinats pels gustos cosmopolites, les noves tendències en aliments i la preocupació pel medi ambient i el canvi climàtic. Hospital, Carme, Joaquim Costa, Pintor Fortuny, etc. són carrers que des de fa uns anys començaren a teixir una transformació comercial amb una oferta renovada i atractiva sobretot per al públic més jove. Per la seua banda, el carrer Carretes, Riereta, la Cera o Botella són alguns dels espais on s'estan instal·lant restaurants amb personalitat, com el *Lo de Flor* (Figura 48), a la vegada que al seu voltant s'ubiquen super-mercats regentats per pakistanesos, com el Quereshi o el *Condis*; una mostra clara de la cara més clònica del barri que, encara avui en dia, és ple de botigues regentades per immigrants.

Aleshores, l'escenari comercial que presenta actualment el barri del Raval és ben variat: d'entre la gran quantitat de comerços ètnics -que presenten una gran diversitat tipològica- s'intercalen algunes botigues de *tota la vida*, que a pesar dels canvis de fesomia, la falta de relleus generacionals o la fi de la moratòria de la llei LAU, algunes continuen oferint servei al barri cada dia (Homs 2013); i, alhora, s'entrellacen amb les noves botigues alternatives, comerços i restaurants ecològics i vegetarians que, cada dia amb més força irrompen en el teixit comercial del barri.

7. LA GENTRIFICACIÓ COMERCIAL I EL FENOMEN DEL SUPERMARKET GREENLINING AL RAVAL

Tot i la seua localització geogràfica –al centre de la Ciutat Comtal i al costat d'un dels eixos comercials més emblemàtics de la ciutat, el barri del Raval ha desenvolupat, al llarg de la seua història, una activitat comercial molt influenciada per la seua realitat social i cultural canviant, la qual ha estat principalment definida, per la seua trama urbana (Ros 2008), pel seu caràcter obrer, ser un pol d'atracció per a immigrants i per les recents transformacions urbanes que ha experimentat.

Per tant, i tenint en compte que el Raval és una mescla de nacionalitats -al voltant del 50% de la seua població és estrangera-, així com d'estudiants i joves, atrets per l'oferta cultural del barri, i d'antics veïns del Xino; la interculturalitat i la diversitat són dos dels atributs que caracteritzen els establiments comercials aquí ubicats. Uns comerços que, com s'ha dit, es troben íntimament lligats a les desigualtats socials del barri i a la incidència de la cultura, i per tant, es veuran influenciats per factors externs com la proximitat a la Rambla, al Paral·lel i a les Rondes; i interns que inclouran la localització d'equipaments culturals i serveis socials. De manera que, si s'analitza el teixit comercial del Raval per àrees, es podrà observar com la imatge i la tipologia dels comerços, així com l'origen dels seus propietaris i el rang de preus dels productes variarà molt, segons l'àrea comercial en la que es troben i el client potencial al que es dirigeixin, podent observar inclús fenòmens lligats a la gentrificació comercial i al *supermarket greenlining*.

7.1. La gentrificació comercial als carrers del Raval: les botigues alternatives al nord i els comerços ètnics al sud

Tal i com s'ha establert al llarg del treball, les diferències demogràfiques i socio-econòmiques existents entre la part nord i sud del barri del Raval són notòries. Per tant, si la vida econòmica i comercial del Raval es troba estretament lligada a la seua realitat social, no és d'estranyar que existeixi també una clara distinció en quant als establiments comercials que en ells s'ubiquen. Per a Núria Paricio, directora de la Fundació Tot Raval, en un estudi sobre comerç (2011) afirmava que “està clar que hi ha dos ravals, el del sud i el del nord, i la diferència la marca precisament el clúster cultural” (Figura 48).

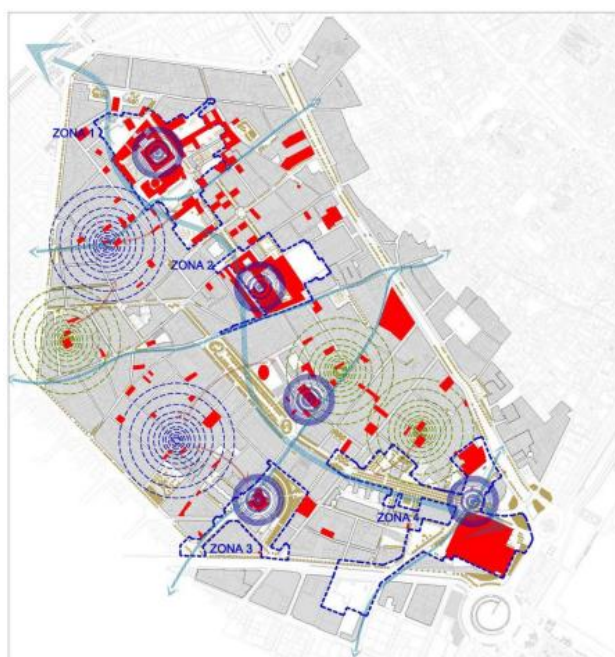

Figura 48. Intervencions urbanístiques del Raval Cultural, any 2013. En roig els equipaments i espais culturals. Mapa cedit per l'Ajuntament de Barcelona, 2013.

Dividint el barri en dues parts, Raval nord i Raval sud, emprant el carrer de l'Hospital com a punt d'intersecció entre ambdues zones (Annex E), a grans trets es poden establir importants diferències entre els establiments comercials en ells ubicats. Per una part, la zona nord –zona 1 i 2 a la Figura 48- es caracteritza per la forta influència que han tingut els nous centres i equipaments culturals (MACBA, CCCB, CERC, Facultat de Filosofia, Geografia i Història) i de ciutat en l'apertura de nous formats de comerços molt relacionats amb la cultura, el turisme i les noves tendències cosmopolites de la classe mitjana, o sigui, per elements gentrificadors. Així doncs, en general, el comerç del Raval nord, com a espai gentrificat, es caracteritza pels establiments especialitzats en discos i

instruments musicals, i roba *vintage* concentrats sobretot al carrer Tallers -un dels principals motors econòmics de la zona- que juntament amb la Plaça Castella concentren també bars i restaurants amb ofertes gastronòmiques ben diverses. Els comerços de disseny es situen principalment entre els carrers d'Elisabets i del Carme, potenciats en gran mesura per l'establiment dels nous equipaments culturals a l'entorn de la plaça dels Àngels. També per concentrar locals d'artistes i noves economies als carrers Ferlandina (Figura 49), Lluna i Lleó tal com galeries d'art tallers de disseny, roba *vintage* o botigues de tatuatges, així com també per mantenir encara bars i restaurants tradicionals. En la part oest de l'àrea nord del barri s'entrellacen les botigues *de tota la vida* (Figura 50 i 51) amb els establiments de proximitat com basars, supermercats i perruqueries regentades per filipins, i carnisseries de pakistanesos. Pràcticament a tota l'àrea nord es troben serveis d'activitat nocturna de caire cultural i hostaler que el converteixen en un punt de referència a la nit per a la gent jove, alguns dels quals incorporen les etiquetes ecològic o sostenible als seus serveis, fent-los més atractius per a un públic preocupat cada vegada més per la sostenibilitat.

Finalment, també cal recalcar la influència que dóna el Mercat de la Boqueria a la part septentrional del barri, el qual actua com un element principal d'atracció, sobretot per a turistes que crea sinergies que faciliten la instal·lació d'altres establiments d'alimentació i restaurants al seu voltant. Malgrat això, degut a les seues dimensions i accessibilitat, es considerat a la vegada com una de les principals barreres urbanístiques d'entrada al barri per les Rambles (Ros 2008).

Figura 49, 50 i 51. A l'esq., taller de disseny al C/ Sant Vincenç. Al centre i a la dreta, bars de *tota la vida* al C/Ferlandina i al C/ Riera Alta. Elaboració pròpia, 2017.

A diferència del Raval nord, i a pesar dels recents canvis en la trama urbana portats endavant també a l'àrea meridional del barri, el comerç al Raval sud ve determinat per l'elevada taxa d'immigració i les desigualtats socio-econòmiques que perduren en ell. Les deficiències en seguretat ciutadana, la prostitució i el tràfic de drogues que encara es resisteix en alguns carrers, marquen les decisions de part de la població de no visitar alguns carrers del sud; tal i com afirma Jordina Sangrà, presidenta de l'associació de la Rambla del Raval (2011): "hi ha gent a la que encara li costa venir al sud del Raval, però aquesta ha de perdre la por". De manera que, els establiments que es concentren en els carrers principals de l'eix sud –Hospital, Sant Pau, Rambla del Raval i Nou de la Rambla- són comerços de proximitat, destinats a satisfer les demandes bàsiques de la seua comunitat local –antics veïns i població. Aquests doncs, es caracteritzen per ser botigues pròximes amb el client, molt petites, considerades *microcomerços*; i regentades per població extracomunitària, l'origen dels quals és tan divers que al barri li aporta l'essència de multiculturalitat i exotisme que el personalitza. I, tanmateix, es diferencien dels establiments de l'eix nord per la seua escassa modernització i la falta d'adequació a les noves demandes (Ros 2008).

No obstant, la tipologia d'establiments que predominen al Raval sud serà diferent segons la zona que s'analitzi: al carrer de l'Hospital la influència de la tendència comercial de l'àrea nord es reflexa a través de l'existència de botigues dedicades a la venda de roba i calçat, perfumeries, farmàcies, joieries, llibreries, perruqueries, botigues de mobles, bars, restaurants, supermercats i hotels, regentats tant per autòctons (Figura 52) com per estrangers. Al carrer Sant Pau, a l'inici tocant les Rambles, es nota la influència del Liceu, ja que en ell s'ubiquen restaurants i hotels de certa categoria, però, barri endins, els supermercats, les carnisseries les perruqueries i tèxtils minoristes regentats per immigrants són molt nombroses. A la Rambla del Raval, les remodelacions urbanes han fet que els bars tradicionals i els regentats per estrangers s'entrellacen amb un nombre creixent de bars i restaurants amb una oferta gastronòmica i dissenys cuidats (Figura 53). De manera que, observant la tendència que els últims anys presenta la Rambla del Raval, es pot determinar que certes zones del Raval sud estan enlairant-se com a nou punt d'atracció ciutadana; és a dir, s'està produint poc a poc en ell un procés de gentrificació comercial, tal i com ha passat en moltes àrees del nord.

Figura 52 i 53. A l'esq. carrer de l'Hospital. A la dreta, Rambla de Raval amb un nou restaurant al costat d'un locutori. Elaboració pròpia, juliol 2017.

No obstant, tal i com s'ha apreciat a l'anàlisi, les desigualtats comercials entre el nord i el sud del Raval encara són molt notables: un nord caracteritzat per les botigues de roba, música i per l'oferta, en general, alternativa, tots ells inclosos en un nou format de comerç; i l'eix sud, marcat pels comerços de proximitat regentats per immigrants i autòctons. O sigui, tipologies de comerços ben distintes que es diferencien essencialment per tres factors: en primer lloc, per l'ús repetitiu de la cultura i l'art als seus discursos i formats comercials, ja siguin combinacions com bars-llibreries o perruqueries-antiquaris; pel rang de preus, considerablement més alts als nous formats comercials que als establiments tradicionals i especialment visibles als bars i restaurants, com els *gourmet* o els de cuina de creació; i, finalment la seua localització. (Del Romero i Lara 2015).

Una ubicació que, com s'ha pogut apreciar a l'anàlisi, es troba molt lligada a la proximitat amb els seus consumidors potencials i amb el preu del lloguer dels locals. Uns factors que estaran marcats per influències externes, com la proximitat als eixos turístics i comercials, i zones d'entrada i eixida al barri més accessibles; i internes, pròxims a equipaments culturals i serveis socials. Així, les botigues tradicionals i els comerços ètnics malgrat ubicar-se pràcticament a tot arreu, el seu nombre és major en àrees on la població presenta nivells socioeconòmics més baixos, en espais més deprimits com a l'interior i a la meitat meridional del barri. Ja que els seus clients potencials seran la població resident que forma part del seu col·lectiu ètnic, i els autòctons amb un nivell d'ingressos baix que, malgrat l'estigma del Barri Xino i les adversitats, han restat al barri (Figura 54).

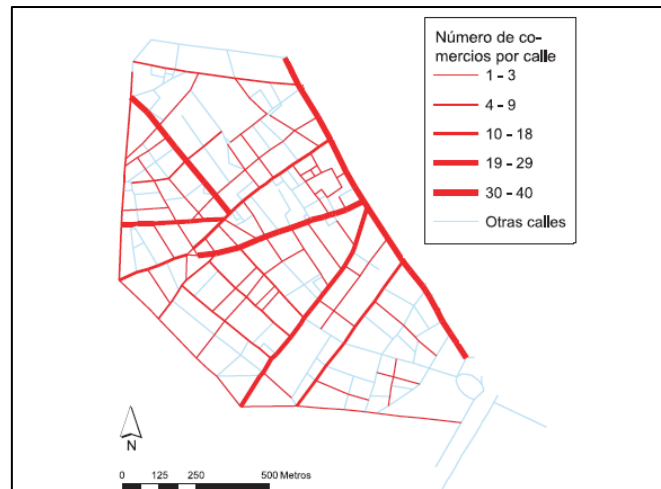

Figura 54. Nombre de comerços ètnics per carrer al barri del Raval l'any 2004. Font: Serra 2006.

En canvi, els nous formats comercials que s'han instal·lat recentment al barri, després de les transformacions urbanístiques que s'han portat endavant en especial a l'eix nord; s'emplacen principalment en l'àrea septentrional, pròxims als carrers més turístics i accessibles als eixos comercials, i als equipaments culturals i de ciutat, lligats a la cultura, l'educació i les últimes tendències (Figura 55), per tal de poder satisfer les demandes dels seus clients potencials: població jove i adulta, entre els quals s'inclouen tant a turistes, com residents de Barcelona i nouvinguts del barri, tots amb un nivell mitjà-alt d'ingressos.

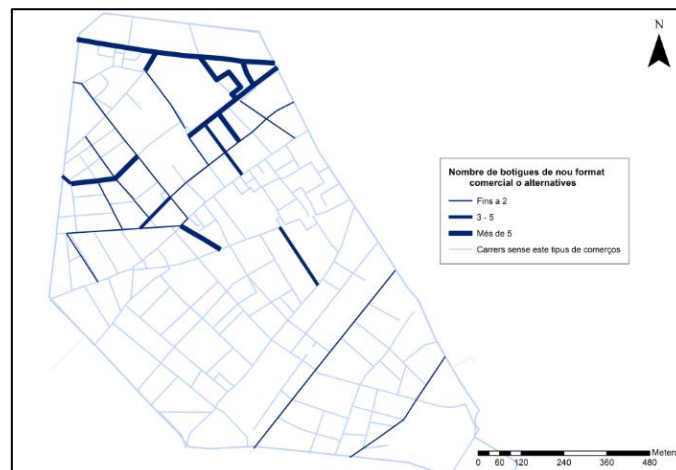

Figura 55. Nombre de botigues de nou format comercial o alternatives per carrer al barri del Raval, juliol de 2017. Elaboració pròpia.

Així, comparant les localitzacions d'estes dos tipologies de comerços, es pot apreciar com la seua ubicació pot considerar-se, en trets generals com oposada; és a dir, cadascun d'aquests formats ocupen llocs diferents: uns al sud i altres el nord. No obstant, en els darrers anys s'ha observat com els tallers de disseny i

les noves economies són cada vegada més nombroses a l'oest de l'eix nord del Raval, al conegut com Triangle de Ponent. Un espai en el que, recentment, els emprenedors s'han animat a instal·lar botigues i restaurants ecològics -molt semblants entre ells estèticament (Figura 56 i 57)- així com alguns dels establiments tradicionals, que encara romanen al barri, han decidit canviar els usos dels seus comerços i vendre productes, tal com fruites i verdures de proximitat o km 0 per tal d'adaptar-se i sobreviure als nous patrons de consum, com és el cas de Bubub al carrer de Joaquim Costa (Figura 58).

Però, estes dinàmiques comercials emmarcades dins del procés de la gentrificació generen repercussions. Els canvis d'usos, la remodelació o la instal·lació de nous formats de comerços en àrees que presenten una diversitat social, ètnica i econòmica diferent a la que els nous negocis es dirigeixen, incideixen sobre el desenvolupament dels barris, provocant la fi de pràctiques culturals relacionades amb els grups minoritaris i més vulnerables, el tancament dels seus establiments –comerços tradicionals i ètnics- i, en última instància, la seua expulsió i exclusió. És el procés conegut com gentrificació comercial; un fenomen que ha anat un pas més enllà i considera que la creixent instal·lació de botigues i restaurants que posen l'accent en “lo natural, ecològic i saludable”, marcats per una tendència cosmopolita en auge, que comporta l'augment dels preus d'estos productes, no només per ser de qualitat superior, sinó per l'increment de la seua demanda, genera per tant, d'una banda, processos de *food gentrification*; i, per altra part, transformacions sociodemogràfiques i físiques en el teixit urbà de les ciutats, el recent fenomen encunyat als EEUU com *supermarket greenlining*.

Figura 56, 57 i 58. A l'esquerra i al centre, exterior i interior d'un comerç ecològic al C/Valldonzella; a la dreta, fruites i verdures de proximitat Bubub, enfront al qual s'ubica un negoci de kebabs. Figura 56, elaboració pròpia, juliol 2017. Figures 57 i 58 extretes de <http://ciudadanok.com/tiendas-ecologicas-en-barcelona/>

Amb l'objectiu de determinar si la irrupció dels comerços i restaurants ecològics està conduint a un Raval més desigual i elitista, i establir si la seua creixent instal·lació al barri està generant transformacions sociodemogràfiques i físiques, a continuació s'analitzarà la localització d'aquest format de comerç més específic. Així doncs, s'observarà si la seua localització segueix un patró concret, com s'ha apreciat que ocorre amb les botigues d'autor i les noves economies al barri del Raval. Una pauta marcada per la ubicació dels equipaments culturals i de ciutat i pels nivells socio-econòmics de la seua població; o sigui, majoritàries a la meitat septentrional del barri -del carrer de l'Hospital cap al nord-, i inexistents al Raval Sud. Per tant, s'estudiaran a grans trets les diferències entre ambdues àrees, i es prestarà especial atenció a certes àrees que han experimentat, recentment, una tendència cap a "lo orgànic i saludable", per a que ens indique la realitat social del Raval en relació als nous comerços ecològics.

7.2. El fenomen del *supermarket greenlining* al barri del Raval

Les preocupacions sobre benestar i salut, la sensibilitat per la sostenibilitat i per un consum més ètic estan potenciant la tendència a favor del malbaratament i la compra de productes ecològics que, juntament, amb el creixement de la classe mitjana a les grans ciutats, la necessitat d'opcions de menjar ràpid saludables que s'adapten al seu frenètic ritme de vida i l'increment de la demanda d'aliments nutritius de proximitat estan transformant el teixit comercial del barri del Raval i els hàbits de consum de la seua població.

Després del boom dels hipermercats als anys 80 i 90, poc a poc els consumidors estan canviant els seus hàbits de consum. Encara que es continua comprant en grans supermercats, el nombre de persones que prefereixen comprar a les botigues del barri s'ha incrementat. Cada vegada hi ha més consumidors que valoren els productes de millor qualitat, que estan interessats en el procés de fabricació, en el model de cultiu, els ingredients dels productes i l'impacte mediambiental que ha tingut la seua producció. Per això, els productes ecològics sobreixen com una bona alternativa als productes tradicionals industrials; però són més cars. El preu orgànic comporta un "cost extra" que es suma al preu de referència –el dels convencionals- que reflexa la recompensa dels productors per haver realitzat majors esforços en favor del medi ambient. Encara que, este *desavantatge*

competitiu no esdevé com un problema. Els seus consumidors, els quals seran tant vegetarians, vegans i esportistes com persones que busquen alternatives més saludables, que tenen al·lèrgies o intoleràncies. També adquiriran aquests productes persones que volen recuperar els sabors dels productes de *tota la vida* i altres que es sumen a les últimes tendències cosmopolites. Per tant, un grup de població ben divers que tenen com a tret comú ser joves o adults sense fills, amb un nivell de formació alt i de classe mitjana, la qual estarà disposada a pagar un preu més elevat pel valor afegit que aporten estos productes. O sigui, presentaran les mateixes característiques que Ley (1996) i Florida (2009), entre altres acadèmics, empraven per a designar a les classes creatives, als nouvinguts que actuen com subjectes gentrificadors, amb les repercussions que la seua arribada als cèntrics barris degradats comporta.

Seguint l'estela de ciutats com Estocolm, Copenhagen, Vancouver o San Francisco, poc a poc Barcelona s'està transformant en una ciutat referent en ecologia i sostenibilitat. Encara que en la capital catalana es poden trobar algunes iniciatives relacionades amb dits valors amb més de trenta anys d'història, ha sigut en l'últim lustre quan els comerços que venen productes orgànics, de proximitat o saludables han proliferat a la Ciutat Comtal i, com no, també al barri del Raval. D'uns anys ençà, com s'ha ressaltat al llarg del treball, el barri del Raval destaca per haver-se convertit en un pol d'atracció per a gent jove i adulta amb estudis superiors (Annex L) de classe mitjana, alguns dels quals han decidit traslladar-se a viure al barri per les oportunitats que aquest li presenta, com per exemple, la localització de nous formats d'establiments que satisfan les seues demandes de productes específics. Una població que ha canviat els seus hàbits de consum i prefereix comprar a les botigues del barri, sent els productes inclosos dins del sector de l'alimentació els més demandats al Raval (Annex M) tal i com mostra l'Estudi Econòmic i Comercial (2010-2011) realitzat per la Fundació Tot Raval. Unes característiques que li han obert les portes al barri a mercats emergents com el del comerç ecològic i que molts emprenedors autòctons han aprofitat.

7.2.1. La ubicació dels comerços ecològics al Raval: anàlisi del barri de nord a sud

En els darrers mesos, al barri del Raval s'ha apreciat com el nombre de botigues que venen productes orgànics, vegans o saludables ha augmentat considerablement. A partir del treball de camp realitzat el passat mes de juliol, al barri del Raval s'han comptabilitzat un total de noranta comerços ecològics o establiments que ofereixen articles en aquesta línia, ja siguin supermercats, bars de tapes i restaurants, botigues de decoració per a la llar de casa, herbolaris, tendes de roba, locals que lloguen bicicletes, o, inclús, perruqueries que empen productes d'aquest tipus i hostals, tots ells inclosos en el recompte; el qual suposaria el 10% del comerç minorista total del barri, si es comparen amb les últimes dades disponibles sobre l'oferta comercial al Raval (Fundació Tot Raval l'any 2011). Uns negocis que, principalment, es localitzen a l'eix nord del Raval (Figura 59), al voltant dels equipaments culturals del barri (Figura 48) i també molt a prop de les botigues alternatives o d'autor identificades anteriorment (Figura 55), de manera que es concentren especialment en tres micro-zones: el Triangle de Ponent, espai comprès entre la Ronda de Sant Antoni, Joaquim Costa i Riera Alta; la Plaça dels Àngels i els seus voltants, i el Mercat de la Boqueria. No obstant això, al Raval sud, i concretament a la Rambla del Raval, s'ha observat com entre els establiments regentats per immigrants comencen a ubicar-se d'altres que ofereixen propostes saludables o orgàniques.

Figura 59. Nombre de comerços ecològics per carrer. Elaboració pròpia, juliol 2017.

De manera que, també existeixen diferències entre el Raval nord i el Raval sud. És per aquest motiu que, per a poder interpretar millor si la instal·lació d'aquests

establiments genera transformacions sociodemogràfiques i físiques en el teixit urbà del Raval, el barri es distingirà en dos grans àrees, i a l'àrea nord s'estudiaran tres micro-zones per a entendre millor les seues repercussions.

7.2.1.1. Raval Nord

D'aquestes dos grans àrees en les que per criteris sociodemogràfics i econòmics es sol dividir en dos el barri del Raval; l'àrea septentrional, del carrer de l'Hospital cap al nord, concentra més del 80% dels comerços ecològics ubicats al barri del Raval, encara que la seua distribució no és uniforme.

Factors com la proximitat als equipaments culturals i de ciutat; la localització d'altres comerços de nous formats amb els que compartirà consumidors potencials; i la proximitat amb eixos comercials importants i turístics, generaran avantatges competitiu que els propietaris dels comerços i restaurants ecològics aprofitaran per a decidir la ubicació dels seus nous establiments. Així doncs, la Plaça dels Àngels i els seus carrers adjacents –Bonsuccés, Elisabets, Doctor Dou, Pintor Fortuny, Notariat i Xuclà-; el Triangle de Ponent –espai delimitat entre la Ronda de Sant Antoni, el carrer de Joaquim Costa i el de la Riera Alta- i el Mercat de la Boqueria, seran les micro-zones que concentren un nombre major d'establiments ecològics, les quals s'analitzaran a continuació amb més detall.

i. *La Plaça dels Àngels i els seus voltants*

A la Plaça dels Àngels i als seus carrers adjacents, la transformació urbanística va comportar la instal·lació de diversos equipaments culturals i de ciutat, com el CCCB, el MACBA i la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de Barcelona; elements que han incidit notablement en l'arribada de població de classe mitjana al barri i en la transformació del seu teixit comercial. Recentment, la Plaça dels Àngels i els seus voltants han esdevingut llocs molt òptims per al comerç i l'oci per als habitants de la ciutat de Barcelona i residents amb major ingressos del barri.

Carme, Bonsuccés, Elisabets, Doctor Dou, Pintor Fortuny, Notariat i Xuclà són carrers que, a partir de dites reformes, han començat a teixir un canvi comercial, amb una oferta renovada i atractiva sobre tot per al públic més jove. Hamburgue-

ses “veggie” i aliments de proximitat, horts urbans a les terrasses i bicicletes a les portes formen part de l’oferta principal d’aquests establiments ubicats als carrers pròxims a la Plaça dels Àngels. Inclús, alguns d’ells com el *Vega Raw Organic*, ubicat al carrer Pintor Fortuny, prompte començarà a fer cursos i conferències en un espai de cuina adaptat al final del local (Figura 60 i 61), com em va comentar el seu propietari, Ramon Carner, quan vaig visitar la seua botiga. Aquest comerç, que va obrir les seues portes al passat mes de juny, ven una gran varietat d’àpats vegans i saludables, elaborats amb ingredients de certificació ecològica i productes de proximitat; a la vegada que cuida fins a l’últim detall la decoració de la botiga per a transmetre la seua filosofia en pro de la sostenibilitat i dels drets dels animals.

Figura 60 i 61. Interior de la botiga Vega Raw Organic. A l’esquerra es pot observar un cartell amb les fotografies dels productors dels aliments que venen en aquest establiment. A la dreta, l’espai dedicat a la cuina on fan conferències. Elaboració pròpia, juliol 2017.

Ubicat al costat de diversos restaurants vegetarians i altres supermercats de productes ecològics, la tipologia dels comerços al carrer ha variat molt. L’any passat Pintor Fortuny era un carrer amb molts locals tancats, altres regentats per immigrants –botigues de reparació de mòbils i petits *colmados*- i diverses botigues alternatives, típiques de barris gentrificats. En canvi ara, tan sols dotze mesos després, aquest carrer juntament amb el dels Àngels, el de Doctor Dou, del Notariat, el carrer d’Elisabets i també el seu passatge, són les illes que compten amb un major nombre de locals comercials destinats als productes ecològics de tot el barri del Raval (Figura 62, 63 i 64).

Coincidint amb el creixement del nombre de botigues ecològiques, en els darrers anys, s’ha experimentat en aquesta secció censal canvis sociodemogràfics en la seua població, els quals poden estar relacionats amb aquests canvis d’usos co-

merciais. Per exemple, el nombre d'habitants ha augmentat en quasi 60 efectius respecte a l'últim any, canviant així la tendència negativa que presentava esta àrea. També s'ha incrementat el percentatge de població que resideix aquí amb estudis superiors, i ha disminuït l'índex d'envelliment (Departament d'Estadística de Barcelona 2017). A més, més de la meitat dels locals ubicats en aquesta zona estan regentats per població autòctona, sent la que presenta els nivells més alts de tot el Raval (Annex N). Totes aquestes dades indiquen que en aquests carrers pròxims a la Plaça dels Àngels s'estan produint canvis sociodemogràfics, que estan molt lligats amb la proliferació dels negocis i restaurants ecològics als seus carrers.

Figura 62, 63 i 64. Botigues i restaurants de productes ecològics al carrer Pintor Fortuny. Elaboració pròpia, juliol 2017.

ii. *El Triangle de Ponent*

D'igual manera que ocorre a l'àrea compresa entre el carrer dels Àngels i el Passatge d'Elisabets, a l'altra part del MACBA, a l'eix nord-oest del barri del Raval -en l'anomenat Triangle de Ponent-, també hi ha ubicades un gran nombre de botigues ecològiques. No obstant això, alguns trets les diferència de les ubicades a la part est del museu.

El Triangle de Ponent -espai delimitat entre la Ronda de Sant Antoni, el carrer de Joaquim Costa i el de la Riera Alta- és una àrea caracteritzada per presentar nivells d'immigració una mica més elevats que la resta del territori del Raval nord, trets que també s'observen al teixit comercial de la zona. De totes les nacionalitats que resideixen al barri, al Triangle de Ponent la comunitat filipina destaca sobre la resta, fet que s'aprecia en la multitud de perruqueries, *colmados* o fruite-

ries que aquests regenten als carrers principals, el de Joaquim Costa i el de la Riera Alta, i en els quals s'entrellacen amb locutoris, carnisseries i *kebabs* de pakistanesos. No obstant això, la proximitat amb el MACBA i altres equipaments culturals (Figura 65), la proliferació de tallers de disseny i tendes de roba *vintage* en aquest emplaçament (Figura 66 i 67), i la tendència urbana cap a les propostes saludables, estan generant que al Triangle de Ponent es concentren comerços que venen productes orgànics.

Figura 65, 66 i 67. A l'esquerra, vistes del MACBA des del C/Joaquim Costa. Les altres dues corresponen a una botiga *vintage*, la qual incorpora productes ecològics als seus estants. Elaboració pròpia, juliol 2017.

A diferència del que ocorria a l'eix nord-est del Raval, als carrers del Triangle de Ponent els establiments de productes ecològics existents responen a tipologies diferents. En aquesta àrea, les botigues alternatives, algunes de les quals incorporen productes ecològics als seus estants, s'intercalen amb herbolaris, *vegano-teques* –que venen exclusivament productes vegans-, alguns restaurants i alguns negocis de menjar saludable per a emportar, locals de sucs, batuts i *smoothies* vegetals (Figura 68 i 69) així com fruiteries i verduleries amb gènere de producció local i orgànics.

En un espai amb un elevat nombre de població immigrant, on sis anys enrere el 50% dels propietaris dels locals eren d'origen extracomunitari i l'altre 50% principalment feia referència als autòctons que regentaven comerços tradicionals, com La Paloma o el bar Fidel (Fundació Tot Raval 2011), recentment, s'han apreciat canvis sociodemogràfics en el seu teixit urbà. Per exemple, l'índex d'envelliment ha disminuït, passant de 83 al 2016 a 75,5 al 2017 en alguns carrers concrets; a la vegada que el percentatge de població amb estudis superior ha augmentat. Signes propis de la gentrificació.

Figura 68 i 69. Comerços ecològics al Triangle de Ponent. A l'esquerra, un local de sucus vegetals al costat d'una carnisseria àrab; a la dreta, un herbolari. Elaboració pròpia, juliol 2017.

iii. *El Mercat de la Boqueria*

El Mercat de Sant Josep de Barcelona, més conegut com Mercat de la Boqueria, és el mercat de productes frescs més popular de tota la Ciutat Comtal i un dels més coneguts a Europa ja que, en les últimes dècades, aquest espai públic s'ha convertit en tot un reclam turístic.

És evident que encara que l'estructura dels mercats d'abastos s'haja mantingut socialment al llarg del temps fins a l'actualitat, els mercats no són estàtics ni immòbils. Els mercats es transformen amb les noves dinàmiques comercials i responen a nous plantejaments i necessitats socials. En els darrers anys, ha sorgit una forta tendència que assumeix els mercats com una nova frontera de gentrificació; o sigui, espais que necessitaven ser rehabilitats per poder extreure el seu valor tant comercial com patrimonial, i convertint-lo en parada obligatòria per a qualsevol persona que visite la Ciutat Comtal. El Mercat de la Boqueria, amb el seu edifici més que centenari, ha hagut d'afrontar la reforma de la seua estructura, tant arquitectònica com social, davant els nous temps, els nous clients i les noves demandes socials dels seus consumidors principals: els turistes. Unes demandes lligades a la classe mitjana i a les últimes tendències gastronòmiques que han fet que a la Boqueria i als seus voltants s'instal·len nous bars i restaurants que ofereixen menús amb aliments de proximitat, elaborats de forma artesana, amb propostes saludables i també vegetarianes (Figura 70 i 71).

Figura 70 i 71. Bar dins del recinte de la Boqueria. Elaboració pròpia, juliol 2017.

Però aquests comerços no només han proliferat a dins del mercat i als seus exteriors. Partint del fet que la majoria de parades que s'ubiquen en aquest mercat són de verdures i fruites (Annex O), moltes d'elles venen productes de proximitat i, inclús algunes el gènere que ofereixen és local i de producció pròpia, però no ho fan perquè ara es tendència, sinó “com porten fent tota la vida”, tal i com em van dir les conegudes al mercat com “les pageses” de la parada nº55 (Figura 72). Però no solament les fruïteries i verduleries venen articles ecològics; moltes altres parades, com les d'espècies o ous, les carnisseries i peixateries, incorporen en el seu gènere productes etiquetats com ecològics, tal i com es va poder apreciar durant el treball de camp. De tal manera que, mitjançant la venda de productes autòctons, li atorguen valors simbòlics d'autenticitat als seus articles i al mercat en sí, esdevenint aquestes característiques com recursos molt atractius per a turistes i població de classe mitjana.

Figura 72. Parada nº 55 del Mercat de la Boqueria on venen fruites i verdures de producció pròpia. Font: Gomà 2010.

Però, la conversió dels mercats en espais dedicats a l'ús extensiu –amb risc de ser exclusiu- del turisme, fan que es transformen aquests edificis en contextos

renovats d'interacció, diàleg, conflicte, confrontació i negociació (Medina i Àlvarez 2007). De tal manera que, per a entendre com el fenomen de la turistització – o l'arribada de turistes de classe mitjana- i el fenomen del *food gentrification* està incidint en el mercat i com estan afectant a la resta de comerciants, s'hauria de dedicar un estudi complet.

7.2.1.1. Raval Sud

El Raval sud, del carrer de l'Hospital en direcció al mar, no es caracteritza per posseir una gran multitud d'establiments de productes orgànics o destinats per a vegans, entre altres etiquetes; sinó, més bé, pels seus comerços ètnics. Malgrat concentrar més botigues de queviures o *colmados* als seus carrers que l'eix nord, un 60% al sud front a un 30% a la part septentrional del barri (Fundació Tot Raval 2011); aquelles que ofereixen propostes saludables, vegetarianes o orgàniques sembla que es resisteixen en aquest espai.

No obstant, alguns emprenedors locals s'estan obrint camí en carrers que fins fa pocs anys resultaven poc atractius per al comerç. La influència de les Rambles, l'operació d'esponjament i la conseqüent creació de la Rambla del Raval, la instal·lació de la Filmoteca i de l'hotel de luxe Barceló; ha fet que s'incrementi el nombre de població amb estudis superiors i disminueixi la taxa d'envelliment, a la vegada que estan potenciant l'arribada d'un nou públic, de turistes de classe mitjana-alta a l'eix dret del Raval sud. De manera que, és en aquesta àrea on s'han identificat els poc comerços ecològics que hi ha a la meitat meridional del Raval.

De nord a sud, al carrer Junta de Comerç -a causa de la influència de les Rambles- s'ha registrat un local de lloguer de bicis (Figura 73) per a moure's de forma sostenible per Barcelona, més enfocat a turistes que per a residents; i enfront a ell, hi ha ubicat un restaurant vegetarià *l'Organic*. Continuant per aquest carrer fins arribar al Sant Pau hi ha establert una franquícia que ressalta a la seua publicitat els múltiples beneficis de seguir una dieta saludable, la qual inclou alguns *superaliments*. És a dir, aliments que estan de moda per les seues propietats i que fomenten processos de *food gentrification*, com ocorre amb el *kale* o el tofu. A la Rambla del Raval, on abans dominava el *kebab* i el menjar ràpid forà,

a l'actualitat s'obrin pas noves propostes de bars i restaurants, destacant un parell d'elles per oferir productes saludables i menús vegetarians. Finalment, al carrer de la Unió, molt pròxim a les Rambles, es va observar com estaven reformant un local que, per l'estil que presentava el seu mobiliari i la seua decoració possiblement s'inclouria dins del format de restaurants orgànics ubicats al Raval. I sorprenentment, per últim, al Nou de la Rambla, a un carrer molt al sud del barri però molt dinàmic; entre els locutoris, carnisseries i bars tradicionals destaca un nou comerç que ven *kebabs saludables* -al qual es poden elegir tanmateix opcions vegetarianes- que va obrir les seues portes al mes d'abril, tal i com va dir el seu propietari, un jove emprenedor barceloní. Un bar que ha intentat plasmar les dues cares del Raval: les noves tendències cosmopolites pels aliments saludables, en un plat típic de l'Orient Mitjà, una comunitat ètnica bastant nombrosa en aquesta zona del Raval (Figura 74).

Figura 73 i 74. A l'esquerra, local de lloguer de bicicletes al carrer Junta del Comerç. A la dreta, establiment de *kebabs saludables* al carrer Nou de la Rambla. Elaboració pròpia, juliol 2017.

7.3. Les botigues ecològiques del barri del Raval com a motor d'un procés de desigualtat socio-espacial? Repercussions per a la seua comunitat local i algunes reflexions

De manera que, una vegada analitzada la ubicació dels comerços ecològics al cèntric barri del Raval de Barcelona, es pot establir que existeix una correlació directa entre les polítiques urbanístiques, culturals i socials impulsades per l'administració pública a partir dels anys noranta i la localització de les botigues que venen productes orgànics o saludables. O el que és el mateix, entre l'emplaçament elegit per aquests nous formats comercials i la ubicació dels equipa-

ments culturals, els quals coincideixen en ser aquelles zones ocupades per la població amb un nivell d'ingressos mitjà; o sigui, les àrees gentrificades del barri. Així, es troba que l'àrea nord del Raval està densament ocupada per botigues i restaurants ecològics en comparació a l'eix sud.

Els voltants de la Plaça dels Àngels -amb el MACBA, el CCCB i les diferents facultats i biblioteques ubicades a prop- tant en direcció sud-est -Pintor Fortuny, d'Elisabets, del Notariat, Doctor Dou i dels Àngels, entre altres- com en direcció oest -Triangle de Ponent-, i aquells pròxims a altres eixos comercials i zones turístiques, com el carrer Tallers o el Mercat de la Boqueria, han esdevingut emplaçaments òptims per a que els comerços i restaurants ecològics es concentren. Per tant, la hipòtesi presentada en un inici seria, en part, confirmada. I solament ho seria en part degut a que en el Raval sud, principalment a la Rambla del Raval -no és un equipament cultural però si s'ha creat mitjançant intervencions urbanístiques d'esponjament- i en algun dels carrers pròxims més comercials s'han identificat, i sorprenentment, diverses botigues i restaurants ecològics, alguns dels quals presenten ofertes molt variades i innovadores. Per exemple, hi ha que integren les últimes tendències gastronòmiques amb part de l'essència multicultural que caracteritza al barri. Uns factors que indiquen alhora, que la meitat meridional del Raval està poc a poc, convertint-se en un eix comercial, el qual cada dia és més important per a les classes mitjanes de Barcelona i per als turistes. De manera que, de forma molt lenta, però, està intentant deslligar-se de l'estigma que l'associa encara avui en dia amb el Barri Xino, convertint-se en una àrea en procés de ser gentrificada. Així doncs, també es pot establir que en àrees gentrificables els establiments comercials que venen productes orgànics veuen un nínxol de mercat al que llançar-se. Llavors, la hipòtesis que plantejava que pràcticament serien inexistent els negocis ecològics a l'eix sud del Raval seria refutada.

A l'igual que el fenomen de la gentrificació, la instal·lació i proliferació de comerços orgànics i sostenibles transformen el teixit comercial de les urbs i generen al seu pas profunds impactes en el desenvolupament econòmic i social dels barris. En el cas concret del cèntric barri del Raval, aquest està experimentant canvis, tant positius com negatius, amb la recent irrupció d'aquesta nova tipologia de

comerç en els seus carrers. Unes transformacions que incideixen sobre la seua comunitat local, ja siguin residents de *tota la vida*, immigrants o comerciants. Malgrat ser molt prompte per a establir les repercussions que els restaurants i les botigues ecològiques estan generant sobre el teixit urbà del Raval -algunes d'elles soles porten uns mesos oferint el seu servei al barri- hi ha estudis que han determinat les percepcions generals que s'han donat en altres ciutats que han experimentat processos semblants.

Així, per una part, el fenomen del *supermarket greenlining* al Raval pot estar generar sensacions d'exclusió en molts dels residents amb menys ingressos al veure que moltes de les botigues a les que solien anar a comprar estan tancant les seues portes. Uns comerços que no poder fer front a la pujada de lloguer – per convertir-se en un barri de moda, pol d'atracció de la classe mitjana- i no poder adaptar-se a les noves tendències cosmopolites i gustos dels nouvinguts. De manera que, l'expulsió dels comerciants més precaris, dels més vells o d'aquells regentats per immigrants escassament modernitzats, és un altre efecte pernicios d'aquest nou fenomen. Tanmateix, molts dels productes que es venen en estos comerços comporten un “cost extra”, tal i com s'ha explicat. Un valor afegit que encareix el seu preu final respecte als convencionals i els quals poden ser massa alts en relació als ingressos de la seua població tradicional, envellida i eminentment de classe obrera; situació que pot també conduir a l'exclusió. Finalment, cal ressaltar que molts dels productes que ofereixen possiblement tampoc s'adapten al seu estil de vida, ja que, com les veganoteques –que venen productes exclusivament vegans- els nous articles estan principalment enfocats per a joves i adults de classe mitjana que, a través del consum es distingeixen de la resta de població; generant alhora que el Raval es converteixi en un lloc més atractiu del que era, per als nouvinguts amb ingressos més alts que decidiran viure al barri.

No obstant, també s'ha observat com la incorporació de les botigues ecològiques a l'entramat urbà del Raval repercuteix de forma positiva en el barri ja que pot estar revitalitzant algunes zones deprimides. Tal i com s'ha apreciat, al carrer Pintor Fortuny i als seus voltants, l'any passat hi havia un nombre bastant elevat de comerços tancats, mentre que a l'actualitat, molts d'aquests han obert les

seues portes reconvertits en negocis de productes ecològics. Uns comerços que intenten transmetre valors sobre cultura i sostenibilitat a través dels seus productes, en la decoració dels seus establiments cuidada fins a l'últim detall, i inclús en conferències gratuïtes per a tot el qui vulgui assistir. En aquelles àrees que no compten amb una gran diversitat de botigues ni de serveis d'elevada qualitat, la instal·lació d'aquestes noves tipologies pot resultar positiva per als seus residents al revitalitzar la zona, tal i com comença a ocórrer a la Rambla del Raval i en alguns dels seus carrers més pròxims, on l'estigma del Barri Xino perdura. Així, la seua reputació amb el temps pot variar si s'acompanya amb polítiques socials efectives i invertir les situacions de marginalitat i exclusió social que presenten algunes zones de l'àrea més meridional del Raval.

8. CONCLUSIONS

Així doncs, una vegada entès de que tracta el fenomen netament urbà de la gentrificació, i les noves formes en les que es manifesta –gentrificació comercial, *food gentrification* i *supermarket greenlining*-, analitzats els canvis que el barri del Raval ha experimentat en la seua història recent i la realitat social i comercial a la que s'enfronta a l'actualitat amb la proliferació de les botigues i restaurants ecològics, així com identificat el patró que aquests nous formats de botigues segueix; es pot establir que el cèntric barri barceloní del Raval de Barcelona està experimentant processos de gentrificació i de gentrificació comercial, ja que és molt prompte per a determinar les repercussions que genera la ubicació dels locals que venen productes orgànics.

Vaig partir de la hipòtesi que plantejava que els comerços ecològics s'ubicaven principalment a l'àrea nord del barri del Raval, influenciats per la incidència que les recents polítiques urbanístiques, culturals i socials havien tingut sobre el teixit urbà del barri en detriment de l'àrea sud, on aquestes serien quasi inexistent. Uns comerços que per les característiques abans exposades i els seus clients potencials, aprofitarien els avantatges competitiu que li ofereixen les àrees al voltant d'equipaments culturals i de ciutat, com són la Plaça dels Àngels –amb el CCCB, la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de Barcelona o el MACBA-; pròximes a altres comerços de tipologies semblants, és a dir, a les botigues alternatives o d'autor amb les que comparteixen clients potencials, com

ocorre al Triangle de Ponent; properes a eixos comercials importants o a zones turístiques, com la Rambla i el Mercat de la Boqueria. Però, he trobat també altres resultats. Tanmateix, s'ha observat que en àrees més deprimides, a l'eix sud del Raval, recentment han obert les portes alguns establiments de productes orgànics, principalment en àrees que han sofert recentment canvis urbanístics, alguns dels quals presenten ofertes molt variades i innovadores que intenten integrar les últimes tendències gastronòmiques amb part de l'essència multicultural que personalitza al barri.

Perquè no es pot oblidar que, a pesar de les profundes transformacions urbanes, culturals i socials que el Raval ha experimentat en els darrers vint anys, i que l'han convertit en un barri de moda, focus d'atracció per a la classe mitjana i els seus gustos distingits; abans que tot, era un barri eminentment obrer, amb una taxa elevada d'immigració. Una població amb baixos ingressos que encara, a pesar de l'augment dels preus del lloguer i les transformacions comercials del seu teixit urbà -que incideixen directament sobre els seus negocis i sobre les seues compres diàries- roman al barri. És per aquest motiu que, caldria establir una mena d'equilibri o regulació on tots els comerços que conviuen al barri poguessin continuar oferint els seus serveis dia rere dia, fent que la seua població més vulnerable no es senti exclosa en un barri transformat.

9. BIBLIOGRAFIA

Ajuntament de Barcelona (2015) *Distribució territorial de la renda familiar disponible per càpita a Barcelona*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona. Disponible en: http://ajuntament.barcelona.cat/premsa/wp-content/uploads/2017/01/RFD_2015_BCN.pdf [Consulta data: 6 de juliol de 2017]

Ajuntament de Barcelona (2017) Pàgina web oficial de l'Ajuntament de Barcelona. Disponible en: <http://ajuntament.barcelona.cat/ca/> [Consulta data: 30 d'agost de 2017]

Anguelovski, I. (2016) Healthy food stores, greenlining and food gentrification: Contesting new forms of privilege, displacement and locally unwanted land uses in racially mixed neighborhoods. *International Journal of Urban and Regional Research* doi:10.1111/1468-2427.12299

Arenas, J. (2009) Víctimas de su pasado, víctimas de su futuro. *De verdad digital*, octubre 2009. Disponible en: <http://deverdaddigital.com/articulo/8921/victimas-de-su-pasado-victimas-de-su-futuro> [Consulta data: 1 de juliol de 2017]

Ardila, M. C. (2015) *Ha arribat gentrificació i m'ha fet fora del barri. Una sèrie de reportatges radiofònics entorn el principal fenomen urbanístic del segle XXI*. Treball final de grau de periodisme. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona.

Atkinson, R. (2000) Measuring Gentrification and Displacement in Greatr London. *Urban Studies*, 37, 149-166.

Atkinson, R. i G. Bridge (2005) *Gentrification in a Global Context*. Routledge: New York.

Barcelona Laboratory for Urban Environmental Justice and Sustainability (2017) *Critical Sustainability Studies*. Disponible en: <http://www.bcnej.org/food-privilege-and-gentrification/> [Consulta data: 1 de juliol de 2017]

BBC News (2007) Superfood 'ban' comes into effect. *BBC News Channel*. Disponible en: <http://news.bbc.co.uk/1/hi/health/6252390.stm> [Consulta data: 10 d'agost de 2017]

Beauregard, R. (1986) *The Chaos and Complexity of Gentrification*. London: Unwin Hyman.

Bridge, G. and R. Dowling (2001), Micro-Geographies of Retailing and Gentrification. *Australian Geographer*, 32 (1), 93-107.

Brones, A. (2014) Whole Foods Market, Trendy Vegetables and Food Gentrification: Foodie Underground. *Ecosalon*. Disponible en: <http://ecosalon.com/whole-foods-market-trendy-vegetables-and-food-gentrification-foodie-underground/> [Consulta data: 7 d'agost de 2017]

Bourdieu, P. (1988) *La distinción. Criterio y bases sociales del gusto*. Madrid: Taurus.

Butler, T. (2003) Living in the Bubble: Gentrification and its “others” in North London. *Urbans Studies*, 12, 2469-2486.

Checa-Artasu, M. M. (2001) Gentrificación y cultura: algunas reflexiones. *Revista Bibliográfica de Geografía y Ciencias Sociales*, XVI (914).

Contested Cities (2016) Nuevas formas y límites de la gentrificación. Disponible en: <http://contested-cities.net/congreso2016/es/descripcion-de-ejes-2/eje-4-nuevas-formas-y-limites-de-la-gentrificacion/> [Consulta data: 1 de juny de 2017]

Del Renau, L. i Martín, L. (2014) *De barrio-problema a barrio de moda: gentrificació comercial en Russafa, el Soho valenciano*. Valencia: Universitat de València.

Delgadillo-Polanco, V. (2010) Aburguesamiento de barrios centrales, un proceso en expansión y mutación. *SciELO Analytics*. 10 (34), 835-846.

Díaz, I. (2009) Procesos de gentrificació en Sevilla en la coyuntura recinte. Análisis comparado de tres sectores históricos: San Luis-Alameda, Triana y San Bernardo (2000-2006). *Scripta Nova*, 304.

Doucet, B. (2009) Living through gentrification: subjective experiences of local, nongentrifying residents in Leith, Edinburgh. *Journal of Housing and the Built Environment*, 24, 299-315.

Ernst, O. (2011) *Pubs and Restaurants in the Indische Buurt: The Living Room Door Ajar. The effects of gentrification on the daily life of owners and visitors of pubs and restaurants*. Utrecht University: Faculty of Geosciences.

Fernández, M. (2012) *Matar al “Xino”. Entre la renovació urbanística i l’assetjament urbà en el barri del Raval de Barcelona*. Tesis Doctoral en Antropologia. Barcelona: Universitat de Barcelona.

Florida, R. (2009) *Las ciudades creativas*. Barcelona: Paidós.

Freeman, L. (2006), *There Goes the ‘Hood*. Philadelphia: Temple University Press.

Freeman, L. and F. Braconi (2004) Gentrification and displacement New York City in the 1990s. *Journal of the American Planning Association*, 70 (1), 39-52.

Fundació Tot Raval (2011) *Estudi Econòmic i Comercial del barri del Raval (2010-2011)*. Barcelona: Fundació Tot Raval.

Gayà, C. (2010) Entrevista a Isabel Rallo. *El Periódico*, setembre 2010. Disponible en: <http://www.elperiodico.cat/ca/opinio/20100907/isabel-rallo-a-vegades-tinc-la-necessitat-de-fer-peluixos-469951> [Consulta data: 19 de juny de 2017]

- Gayà, C. (2011) La misèria de sempre. *El Periòdic*, desembre 2011. Disponible en: <http://www.elperiodico.com/es/barcelona/20111204/la-miseria-de-siempre-1251643> [Consulta data: 3 de juliol de 2017]
- García, L. M. (2001) Elitización: propuesta en espanyol para el termino gentrificación. *Revista Bibliográfica de Geografía y Ciencias Sociales*, VI (332).
- García, A. i Hernández, A. (2006) *Polítiques de seguretat i control de l'espai públic a la ciutat de Barcelona*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- García, L., Smith, N. i Mejías, M. (2007) Gentrification, displacement and tourism in Santa Cruz de Tenerife. *Urban Geography*, 3, 276-298.
- Glass, R. (1964) *London: Aspects of change*. London: MacKibbon and Kee.
- González, S. i Waley, P. (2012) Retail Markets: The New Gentrification Frontier?. *Antipode*, 45, 965-983.
- González, C. (2016) Cuestiones sobre la gentrificación y su avance en México. Organización La Haine. Disponible en: <http://www.lahaine.org/mundo.php/cuestiones-sobre-la-gentrificacion-y> [Consulta data: 16 de juliol de 2017]
- Gual, J. (2013) Del Chino al Raval. ¿Existe una estética de los bajos fondos de Barcelona? *Actividades del MACBA*, 4 de març de 2013. Disponible en: <http://macba.es/es/grupo-lectura-del-chino-al-raval/1/actividades-anteriores/activ> [Data consulta: 2 de juliol de 2017]
- Guillamet, E. (2017) Casualidades, muñecas, frutas y verduras. *Una fotografía de cosas bonitas*. Disponible en: <https://evaguillamet.wordpress.com/2012/05/16/casualidades-munecas-frutas-y-verduras/> [Consulta data: 5 de juny de 2017]
- Hackworth, J. i Smith, N. (2001) The changing state of gentrification. *Tijdschrift voor Economische en Socia-le Geografie* 4, 464-477.
- Hamnett, C. (2003) Gentrification and the Middle-Class: Remaking of Inner London, 1961-2001. *Urban Studies*, 40, 2401-2426.
- Hamnett, C. (1991) The Blind Men and the Elephant: The Explanation of Gentrification. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 16 (2), 173-189.
- Hernández, A. (2015) *En transformación... Gentrificación en el Casc Antic de Barcelona*. Tesis Doctoral en Geografía. Barcelona: Universidad Autónoma de Barcelona.
- Homs, M. (2013) El comerç al Raval sud: història de l'economia i el comerç al Raval Sud. Raval sud: Guia Digital de Comerços. Disponible en: http://demo1.actionauta.com/cat/contents/el_comerc [Consulta data: 22 de juliol de 2017]

Janoschka, M.; Sequera, J. i Salinas, L. (2013) Gentrification in Spain and Latin America, a critical dialogue. *International Journal of Urban and Regional Research*. 4, 1234-1265.

Kendall, N. (2014) #Breaking Black: 1 in 5 children face food insecurity. *The Grio*. Disponible en: <http://thegrio.com/2014/01/20/breaking-black-1-in-5-children-face-food-insecurity/> [Consulta data: 5 d'agost de 2017]

Lees, L.; Slater T. i Wyly, E. (2008) Gentrification. Oxon: Routledge.

Lees, L., Slater, T. and Wyly, E. (2008) Gentrification. *Growth and Change: a Journal of Urban and Regional Policy*, 39 (3), 536-539.

Lees, L.; Slater, T. i Wyly, E. (2010) *The Gentrification Reader*. Oxon: Routledge.

Ley, D. (1986) Alternative explanations of inner city gentrification; a Canadian assessment. *Annals of the Association of American Geographers*, 76, 526-535.

Ley, D. (1996) *The New Middle Classes and the Remaking of the Central City*. Nueva York: Oxford University Press.

López Gay, A. (2008) *Canvis residencials i moviments migratoris en la renovació demogràfica de Barcelona*. Barcelona: Consell de Treball, econòmic i Social de Catalunya.

Lloret, A. (2016) *Barcelona Antigua: Barrio Chino*. Disponible en: <https://www.youtube.com/watch?v=6V7QiAzRZP4> [Consulta data: 1 de juliol de 2017]

Loewen, S. (2013) *White food, Black spaces: food, privilege and gentrification in Crown Heights, Brooklyn*. Senior Capstone Projects. Disponible en: http://digitalwindow.vassar.edu/senior_capstone/243/?utm_source=digitalwindow.vassar.edu%2Fsenior_capstone%2F243&utm_medium=PDF&utm_campaign=PDFCoverPages [Consulta data: 16 de juny de 2017]

Marcuse, P. (1989) Gentrification, homelessness, and the work process: housing markets and labour markets in the quartered city. *Housing Studies*, IV (3), 211-220.

Minassian, H. T. (2014) Cambiar Barcelona entre 1980 y 2008. Una vuelta a una tesis de geografía. *Revista bibliogràfica de Geografía y Ciencias Sociales*, XIX (1076).

Pascual, N. i Ribera, R. (2009) Retail gentrification in Ciutat Vella, Barcelona, en Porter, L. i Shaw, K. (eds.) *Whose urban renaissance? An International comparison of urban regeneration strategies*. Londres: Routledge. pp 180-190.

Permentier, M., G. Bolt and M. Van Ham (2011) Determinants of Neighbourhood Satisfaction and Perception of Neighbourhood Reputation. *Urban Studies*, 48 (5), 977-996.

Rallo, I. (2017) *Verdures de collita pròpia i de proximitat Bubub*. Disponible en: <http://www.verduresbubub.es> [Data consulta: 3 de agost de 2017]

Rojas, E. (2004) *Volver al Centro. La Recuperación de las Urbanas Centrales*. Washington, D.C.: Banco Interamericano de Desarrollo.

Rodríguez, V.; Puga, D. I Vázquez, C. (2001) Bases para un estudio de la gentrificació en Madrid. *Boletín de la Real Sociedad Geográfica*, 137, 273-310.

Ros, S. (2008) Els impactes socials i urbanístics de la reforma del barri del Raval. Escola Tècnica Superior d'Enginyers de Camins, Canals i Ports de Barcelona. Barcelona: Universitat Politècnica de Catalunya.

Rothman, L. (2015) En Estados Unidos la nueva cultura de la comida tiene un problema de razas. *Munchies*. Disponible en: <https://munchies.vice.com/es/article/53jkq3/en-estados-unidos-la-nueva-cultura-de-la-comida-tiene-un-problema-de-razas> [Consulta data: 10 d'agost de 2017]

Sargatal (2001) Gentrificación e inmigración en los centros históricos: el caso del barrio del Raval en Barcelona. *Revista Bibliográfica de Geografía y Ciencias Sociales*, 94 (66).

Serra, P. (2006) *El comercio étnico en el distrito de Ciutat Vella de Barcelona*. Fundació "la Caixa": Barcelona.

Smith, N. (1979) Toward a theory of gentrification: a back to the city movement by capital, not by people. *Journal of the American Planning Association*, 45, 538-548.

Smith, N. (1996) *The New Urban Frontier: Gentrification and the revanchist city*. London and New York: Routledge.

Slater, T. (2009) Missing Marcuse: On gentrification and displacement. *City*, 2, 293-311.

Soro, S. (2017) Més joves amb poder adquisitiu i estudis a Ciutat Vella. *Ara.cat*, gener 2017. Disponible en: http://www.ara.cat/societat/Mes-joves-adquisitiu-Ciutat-Vella_0_1720628092.html [Consulta data: 6 de juliol de 2017]

Subirats, J. i Rius, J. (2004) *Del Xino al Raval*. Barcelona: Centre de Cultura Contemporània de Barcelona.

Sutton, S. A. (2010) Rethinking Commercial Revitalization: A Neighborhood Small Business Perspective. *Economic Development Quarterly*, 24 (4), 352-371.

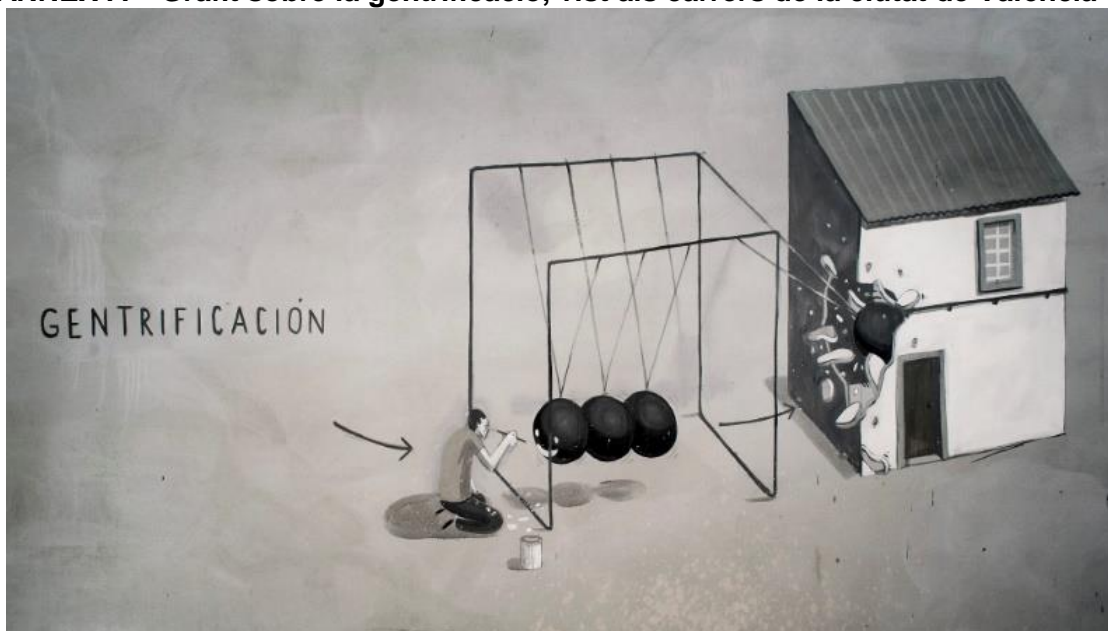
Van Weesep, J. (1994) Gentrification as a research frontier. *Progress in Human Geography*, XVIII (1), 74-83.

Xalabarder, M. (2010) Millora urbana del Raval Sud (Barcelona). Territori: Observatori de projectes i debats territorials de Catalunya. Disponible en: http://territori.scot.cat/cat/notices/2010/12/millora_urbana_del_raval_sud_barcelona_2783.php [Consulta data: 31 d'agost de 2017]

Zukin, S. (2009), New retail capital and neighborhood change: boutiques and gentrification in New York City. *City and Community*, 8 (1), 47-64.

ANNEXES

ANNEX A – Grafit sobre la gentrificació, vist als carrers de la ciutat de València

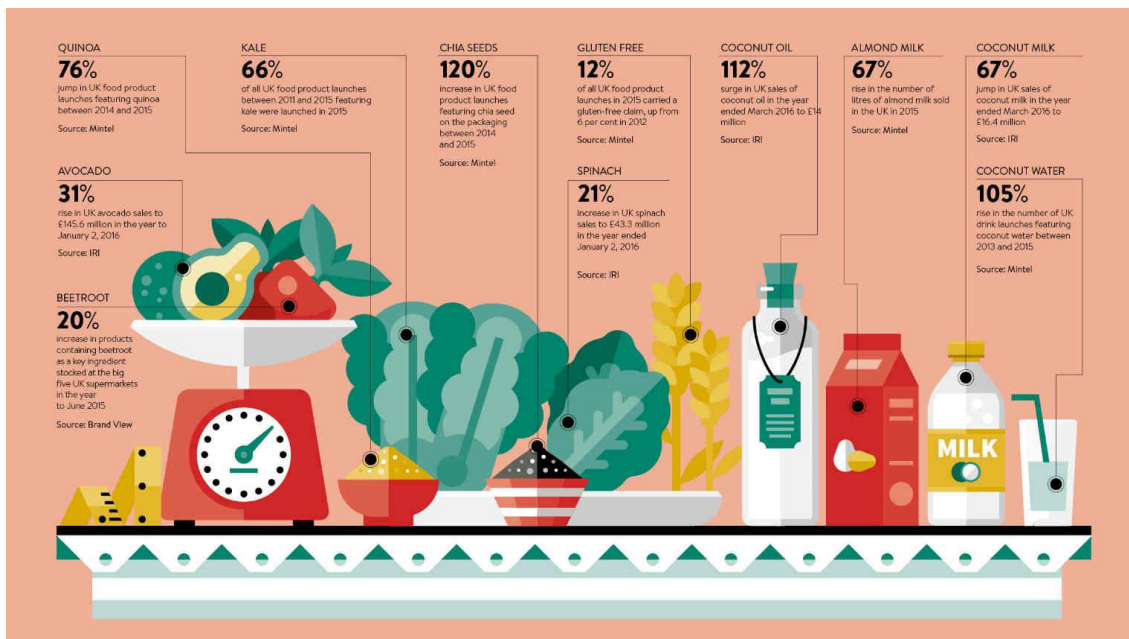
(Grafit fet per Hyuro 2011).

ANNEX B – “Artists used to live here”

(Fotografia que patrocina el documental *Gut Renovation*, dirigit per Su Friederich 2012)

ANNEX C – Evolució en el consum d'aliments saludables a Regne Unit (2011-2016)

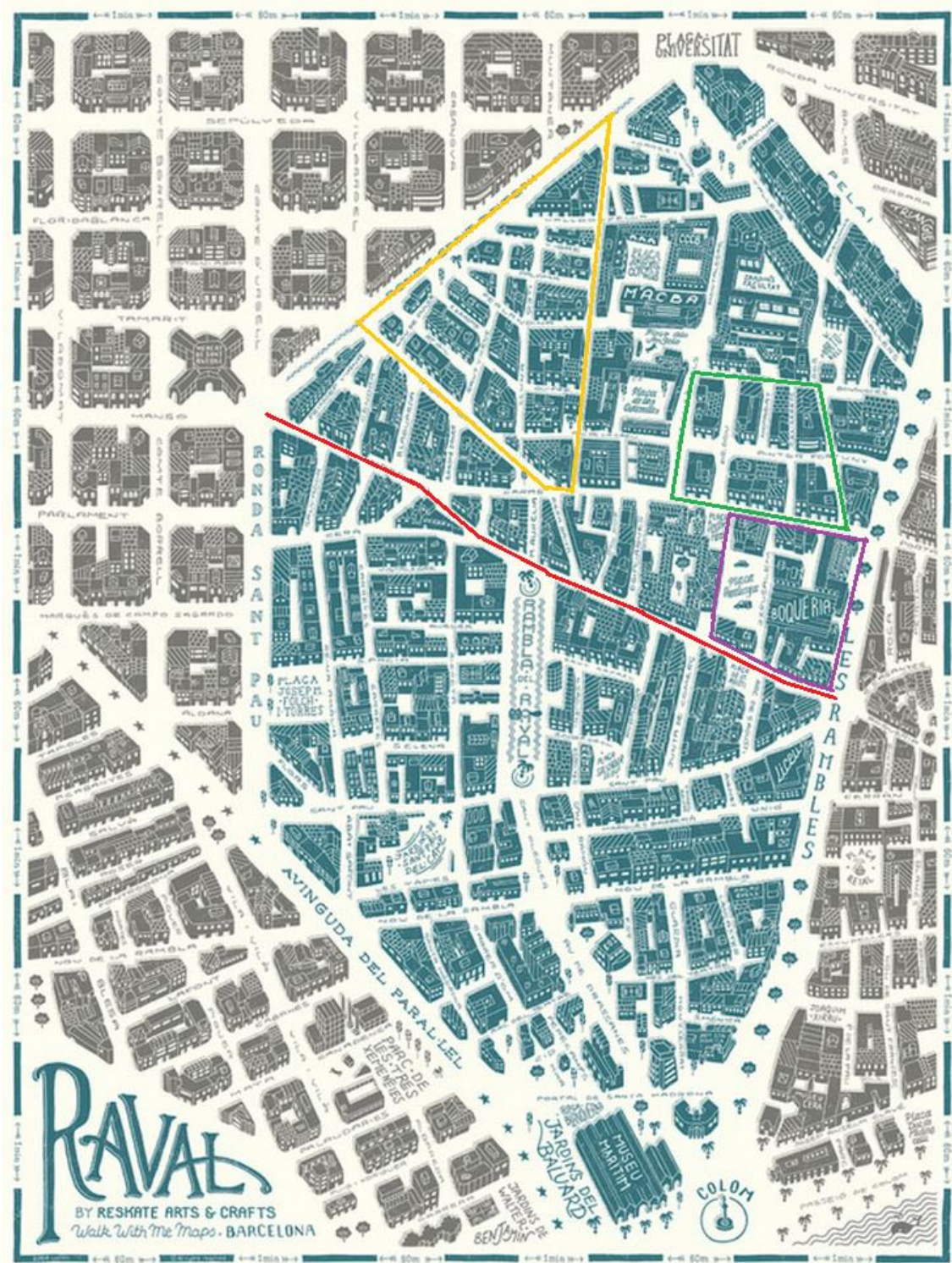

(Imatge extreta de Brand View UK).

ANNEX D – Mapa del districte de Ciutat Vella, del que forma part el Raval.

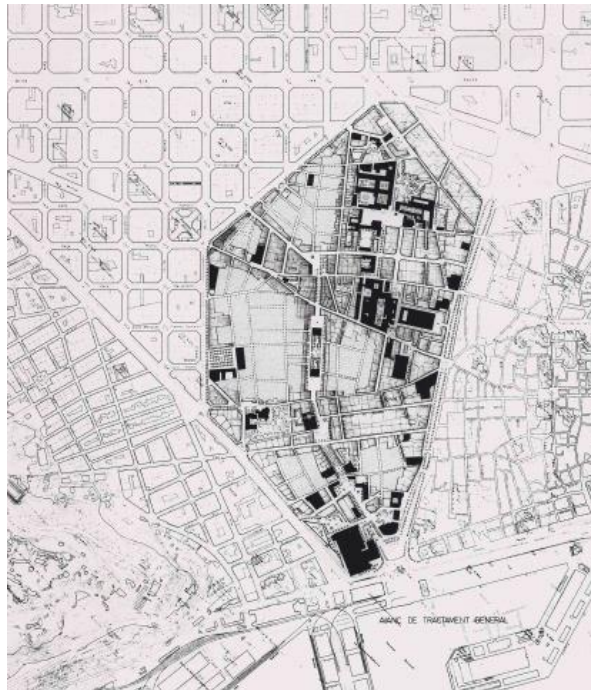
ANNEX E – Barri del Raval en Barcelona. *

(Mapa cedit per Reskate Arts & Crafts).

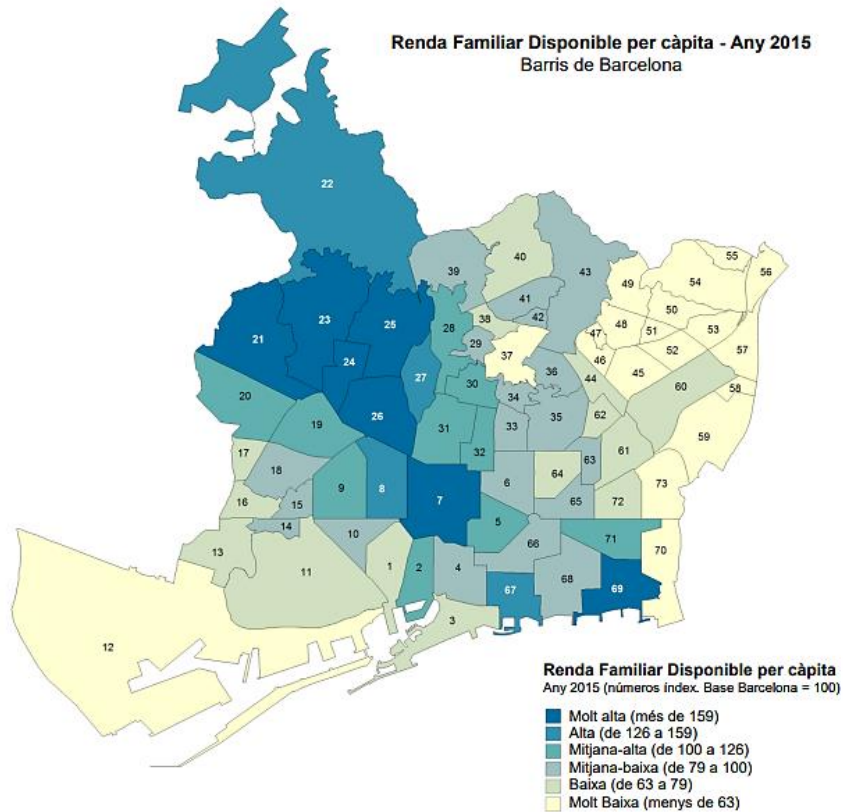
* La línia roja divideix el barri en dos: Raval nord i Raval sud, pel carrer Hospital. Amb el color groc es defineix el Triangle de Ponent; en verd els voltants de la Plaça dels Àngels i amb lila el Mercat de la Boqueria.

ANNEX F – Pla Especial de Reforma Interior (P.E.R.I.) del 1985, al barri del Raval

(Figura cedida per Ararq).

ANNEX G – Renda Familiar Disponible per càpita, per barris de Barcelona (2015) on l'1 correspon al barri del Raval; el 1, 2, 3 i 4 al cèntric districte de Ciutat Vella.

(Figura extreta de l'Ajuntament de Barcelona).

ANNEX H – El Raval nord i sud: dues realitats contrastades.

La fotografia de dalt correspon a la intersecció entre el carrer Tallers i el carrer de Ramelleres, àrea nord.

Les dues fotografies de baix corresponen al carrer de Lancaster al Raval sud.

(Elaboració pròpia 2017)

ANNEX I – Dues prostitutes al carrer de Robador, al Raval

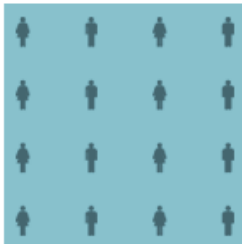

(Fotografia cedida per El Punt Avui 2017).

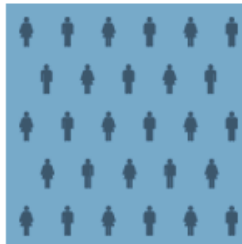
ANNEX J – Comparació de densitat de població

Densidad de població

Barcelona
16.065
habitants per Km2

Ciutat Vella
24.882
habitants per Km2

El Raval (integre)
44.160
habitants per Km2

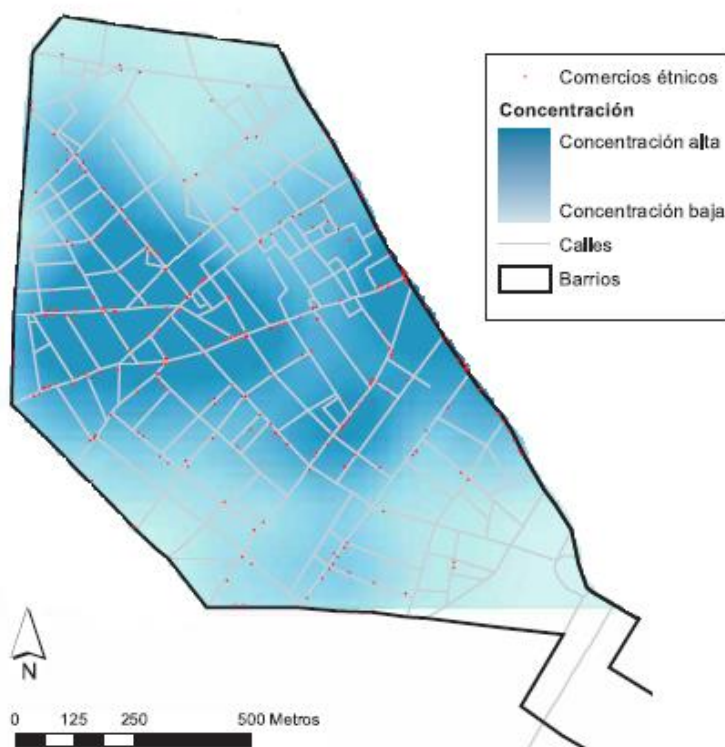

El Raval-Sud
41.739
habitants per Km2

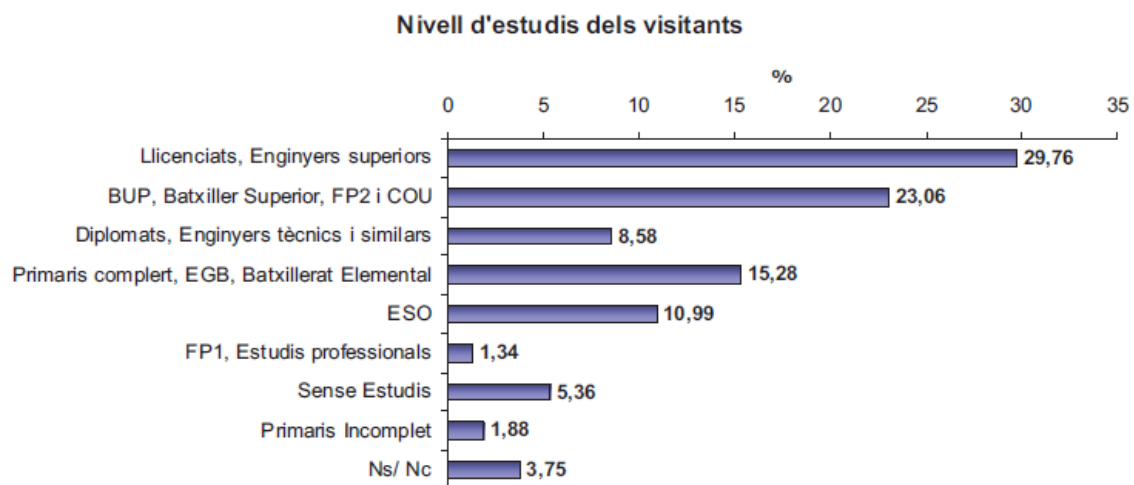
(Figura cedida per l'Ajuntament de Barcelona).

ANNEX K – Concentració dels establiments ètnics al barri del Raval l'any 2004

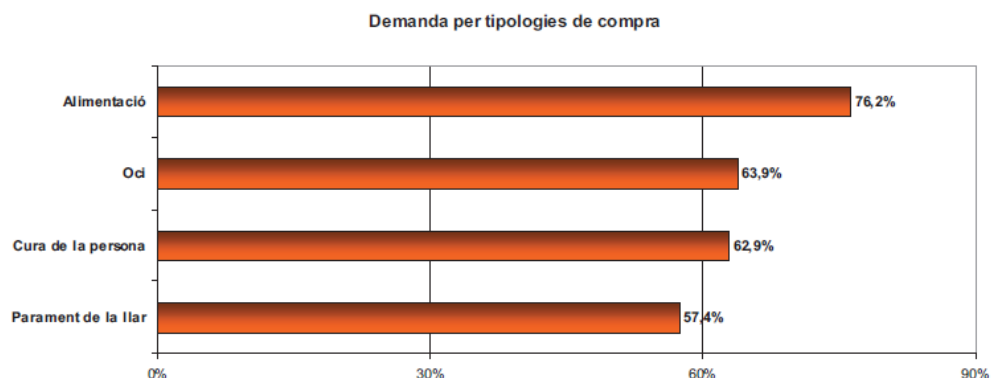
(Font: Serra 2006)

ANNEX L – Nivell d'estudis dels visitants al barri del Raval.

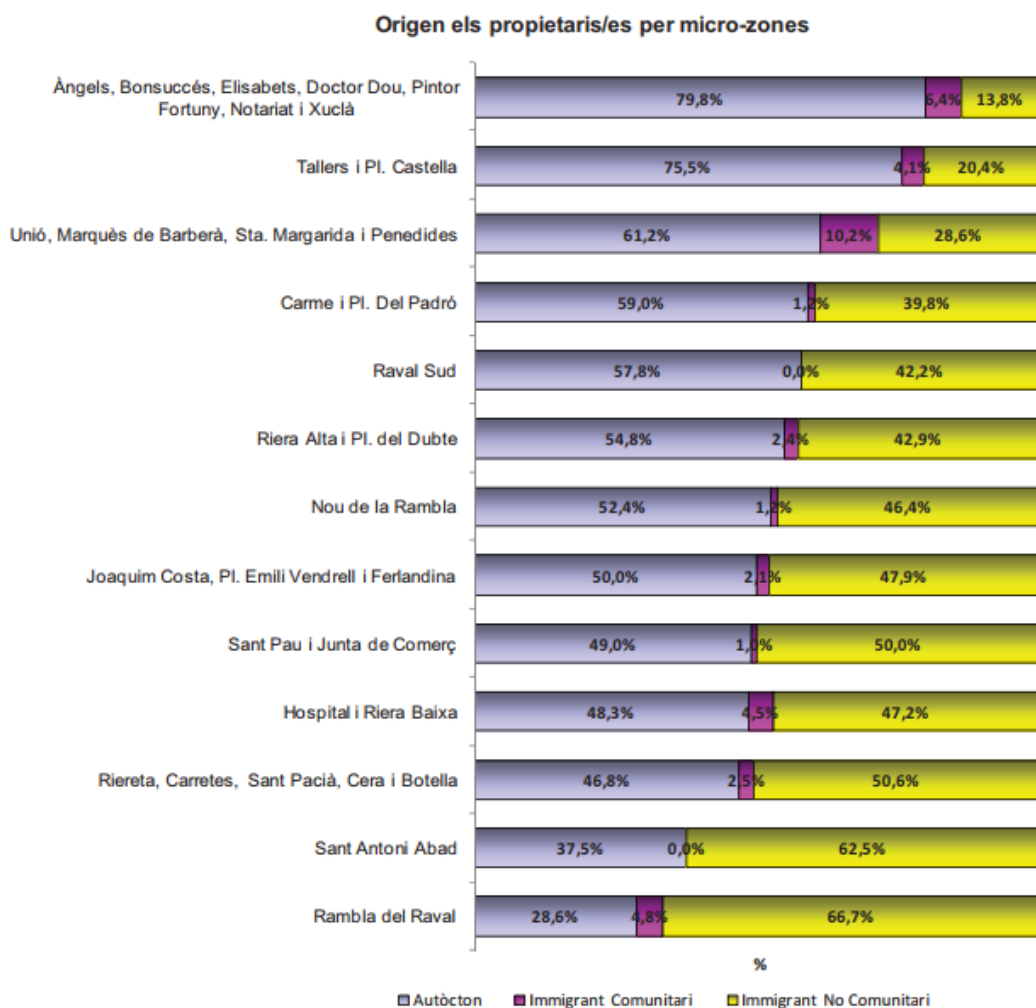
(Font: Fundació Tot Raval 2011)

ANNEX M – Demanda per tipologies de compra al barri del Raval

(Font: Fundació Tot Raval 2011)

ANNEX M – Origen dels propietaris per micro-zones

(Font: Fundació Tot Raval 2011)

ANNEX O – Mapa del Mercat de la Boqueria

(Font: Pàgina oficial del Mercat de la Boqueria)